Erkölcs és politika

Farkas Endre

Lenin etikai hagyatékáról

Kossuth

FARKAS ENDRE

Erkölcs és politika

LENIN ETIKAI HAGYATÉKÁRÓL

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1970

Való igaz, a marxista etika fejlődése kidolgozottsága tekintetében – mint erre már sokan rámutattak – elmaradt a marxizmus más részeinek fejlődése mögött. Az elmaradás okaival nem kívánunk foglalkozni, csak annyit: igaza van Leninnek abban, hogy „különböző történelmi időszakokban a marxizmusnak hol az egyik, hol a másik oldala kerül különösen előtérbe... Ez... nem a szubjektív óhajoktól, hanem a történelmi feltételek összességétől függ" (Összes művei. 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 117. old.). De ez az elmaradás, ha igaz is, nem vákuum, nem fehér folt, nem feltáratlan ugar – mint némelyek vélik.[1]

Az elmaradás leküzdésének egyik igen jelentős elő-

[1] Például *Heller Ágnes* „Az etika helye a marxizmusban" c. cikkében így ír: „A marxizmus már egy évszázada létezik és hat, tömegeket ragad magával... anélkül azonban, hogy – még akár legnagyobb képviselőiben is – az etika problémái az aforisztikusságon túlmenő megvilágítást kaptak volna" (Érték és történelem. Tanulmányok. Magvető 1969. 106. old.). – A szerző véleménye szerint a marxizmus akkor haladja meg „saját etikátlanságát", ha benne az etika centrális kérdéssé válik. Eszerint Leninnek azért nem volt etikai koncepciója, mert még nála sem vált „a marxista etika kidolgozása központi kérdéssé" (ugyanott, 110. old.). Ez azonban a meglevő hagyatéknak már nem mennyiségi, hanem tartalmi értékelése. Hiszen az, hogy az etika a marxizmusban centrális vagy nem centrális helyet kap, elvi, tartalmi kérdés, és nem egyszerűen a „kidolgozottság" problémája.

feltétele éppen a marxista klasszikusok etikai nézeteinek rekonstruálása, s köztük Lenin etikai koncepciójának felmérése, feldolgozása és méltó értékelése. Mert Leninnek van igen mély gondolatokban gazdag, filozófiai vitákban kiérlelt koncepciója.

Bár Lenin nem írt par excellence etikai értekezést, nincs az állam-, az osztályharc-elmélethez, a pártról szóló tanításhoz hasonló átfogó etikai munkája. De ez nem jelenti azt, hogy elméleti tevékenységének ne lenne etikai töltése, mondanivalója. Sőt, nem egyszerűen csak etikai töltésről vagy pátoszról s nem is csak elejtett gondolattöredékekről avagy pusztán feltételezett, belemagyarázott nézetekről van szó. Lenin etikai hagyatéka több, mint puszta mozzanat egy zseniális gondolkodó harmonikus nézetrendszerében. Többről van szó, mint amit Lunacsarszkij 1924-ben Lenin esztétikai hagyatékáról a nagy gondolkodónak kijáró hódolattal mondott: „Lenin keveset írt és beszélt a művészetről. De az ő harmonikus forradalmi tudatában minden dolog a helyére került. Ha Lenin valahol rendszerezve kifejtette volna nézeteit a művészetről és a művészet-politikáról, ez éppoly mérvadó és bölcs volna, mint minden, amit írt" (*Lunacsarszkij:* Válogatott esztétikai munkák. Kossuth Könyvkiadó 1968. 333. old.). Nem feladatunk esztétikai örökségét megítélni, etikai vonatkozásban azonban ténylegesen többről van szó: egy következetes, sokoldalúan megközelített, ideológiai harcokban, elméleti vitákban kimunkált *etikai koncepcióról.*

Lenin mint forradalmár nem tehette, hogy ne foglalkozzon etikai kérdésekkel. Ez magától értetődővé válik, mihelyt feleleventjük a kor problémáit, amelyek determinálták, inspirálták, válaszra kényszerítették őt. A munkásmozgalmi viták, a politikai nézeteltéré-

sek jelentős része akkor is – mint gyakran ma is – morális burokban jelentkezett. Ezeket kritikailag le kellett leplezni s határozott, pozitív álláspontot kellett elfoglalni. A mozgalom sorsfordulói közül csak egynéhányra utalunk. Oroszországban is (mint Európában másutt is) a munkásmozgalom kialakulásakor az utópista és marxista vonal közötti ellentét lényegében etikai síkon fogalmazódott meg. A kérdés úgy merült fel: az egyének öntökéletesedése vagy a társadalom átalakítása vezet az új világ beköszöntéséhez? Az új embertípus hozza-e létre az ideális társadalmi állapotot, vagy a társadalmi valóság gyakorlati átalakítása a járható út, melynek nem végeredménye, hanem párhuzamos „terméke" az új embertípus kialakulása. Ezen a ponton vált el a marxista vonal (Plehanov, Lenin) a narodnyikságtól. Mégpedig nemcsak a jobboldali szlavofil ágtól (melynek többek között L. Tolsztoj is reprezentánsa volt), de a baloldali utópikus és anarchista szárnyától (Kropotkin, Lavrov, Mihajlovszkij) is. S majd később, már a munkásmozgalmon belüli elvi-politikai nézeteltérések tartalma is sokszor etikai burkot öltött magára. Oroszországban a likvidátorok és otzovisták (Martov, Bogdanov), az opportunizmus és a szocialista anarchizmus történetfilozófiai és politikai nézeteit – csakúgy, mint a nyugat-európai munkásmozgalomban – „a mozgalom, a napi érdek minden, a végcél semmi" avagy „a végcél minden, a napi érdek semmi" jelszavakban fejezték ki, amelyek ugyancsak lényeges etikai vonatkozásokat tartalmaztak. S továbbá erkölcsi burokban jelentkeztek a szocialista forradalom előestéjén és kibontakozása idején a forradalom lehetőségeiben kételkedő, illetve az azokat eltúlzó politikai irányzatok is, amelyek mondanivalójukat „a proletariátus nem eléggé érett", illetve „mindenre érett" kérdésfeltevésben foglalták össze.

Más vonatkozásokat nem érintve (pl. a hazafiság jellege az első világháború idején, cél és eszköz viszonya a forradalomban stb.), ezek a felvetett kérdések is meggyőzően érzékeltethetik, hogy az adott korban objektíve lehetetlen volt megkerülni az etikai-politikai összefüggéseket. S ha Lenin egy sort sem írt volna explicite etikáról, akkor is implicite állást kellett foglalnia e kérdésekben. A valóság azonban az, hogy Lenin nemcsak közvetve, de közvetlenül is, konkrétan is cáfolt és igazolt, elvetett és kifejtett etikai problémákat.

Továbbá az erkölcsi problémák felvetésének változatosságát az a hosszú, sorsfordulókban gazdag történelmi korszak inspirálta, amely maga is több nagy, minőségileg is eltérő szakaszra oszlik: 1. a polgári demokratikus forradalom érlelődése, s ezen belül a forradalmi párt megszervezése (1894–1905–1906), 2. a forradalom bukását követő politikai apály, az ellenforradalom és a világháború időszaka, ezen belül a párt válsága s az új Internacionálé megszervezése (1906–1917), 3. a proletár forradalom előkészítése és győzelmének biztosítása (1917–1919–1920), 4. s végül a győztes forradalom utáni szocialista társadalom építésének megindítása (1920–1924).

A korszakok egyszerű jelzésével is érzékelhető, mennyire különböző feladatok megoldásáról volt szó. S ennek megfelelően – a kor által determinálva – menynyire változatosan, eltérően merültek fel az etikai-politikai problémák, követelmények.

Mindez persze azt is jelenti, hogy Lenin etikai megközelítéseit nem lehet kanonizálni, egy meghatározott időszakra vonatkozó feleleteit bármely más korszakra átvinni; gondolatainak a szituációtól való függetlenítése, sterilizálása éppen a leninizmus egyik lényegének: az igazság konkrétsága elvének a megsértését eredmé-

nyezné. Az örökség nagysága, ereje, hatékonysága nem a kiragadott idézetekben, szemléltető példákban, vagy egy-egy konkrét állásfoglalásban rejlik, hanem a mű egészében és abban a rendszerező elvben, amely a változó megközelítéseken keresztül is végigvonul, abban a struktúrában, amit az életmű lelkének, szellemének nevezünk.

Abból azonban, hogy az életmű egészének megsértése nélkül nem lehet kiragadni egy-egy gondolatot, természetesen nem következik, hogy Lenin csak a változó történelmi szituáció publicistája, avagy csupán krónikása lenne. A konkrét helyzet konkrét elemzése – nem állt szemben az elméleti általánosítással, s nem nélkülözte azt a belső struktúrát, amely a különböző megközelítéseket egységessé, immanensé teszi, melyben a jelenségek helyükre kerülnek, értékelhetővé válnak s lemérettetnek.

A hajlékonyság, az árnyaltság, a differenciáltság mellett a leníni metodológia sajátossága a dolgok lényegének megragadása, az értékrendszerek határozott körvonalazottsága, a strukturális egységre való törekvés, az elvi következetesség. Lenin elítélte a primitív metafizikus módszert, de ugyanígy elutasította a differenciáltság címén történő relativizálást. A dialektika vulgarizálódik – mutatta ki például Plehanovval szemben –, ha nem párosul az esetlegesség, a véletlenszerűség megragadásával, ha az elvi általánosságot nem képes a konkrét körülmények között konkréten alkalmazni, de a dialektika szofizmussá aljasul – vetette oda az orosz machistáknak –, ha nem törekszik a dolgok lényegének megragadására, ha feloldódik a szempontokban, ha bonyolultságra hivatkozva elmossa az osztály-nézőpontot és tétlenségre kárhoztatja magát. A dialektika Leninnél nem kétértékű egyenlet, melyben csak fehér és feke-

te létezik, de nem is szétfolyó rugalmasság, melyben már határozott értékvállalás sincs, hanem egységen belüli differenciáltság. „A fogalmak ... rugalmassága – írta – szubjektíve alkalmazva = eklektika, szofisztika. A rugalmasság, ha *objektíve* alkalmazzuk, vagyis ha visszatükrözi az anyagi folyamat *mindenoldalúságát* és *egységét* – dialektika, a világ örök fejlődésének helyes visszatükröződése" (Művei. 38. köt. Budapest 1961. 93. old.).

Ez a kis írás természetesen távolról sem mutathatja be Lenin egész életművét a maga komplexitásában, feladata csak arra korlátozódhat, hogy a gazdag etikai hagyatékból kiemeljen egy-két összefüggést s ennek segítségével feltárja a lenini etikai koncepció összetartó vázát, s ott kövesse nyomon etikai nézeteinek lényegét, ahol az a legpregnánsabban, legkidolgozottabban jelenik meg: az erkölcs és politika viszonyának elemzésében. Lenin ezt két irányban is megtette. Egyrészről a filozófiai és politikai kérdéseket *kiemelte* a *moralizáló burokból*, lehántotta róluk a rárakódott ködösítéseket, s így a politikai és szociális szféra tényleges összefüggéseibe helyezve, tudományosan, forradalmi módon oldhatta meg őket. Másrészről viszont utalt a reális politikai összefüggések tényleges etikai aspektusaira, felvázolva a forradalmiság erkölcsi tartalmát, az etikai problematikát – megtartva viszonylagos önállóságát – *beépítette* a marxizmus politikai és filozófiai koncepciójába. Így volt képes meghaladni egyrészről a moralizáló filozófia, másrészről az etikai nihilizmus egyaránt téves megoldásait.

I. Az erkölcs forrása és funkciója

1. AZ OSZTÁLYERKÖLCS – SPONTÁN ÉS REPREZENTATÍV TUDAT

Minden eddigi etika, a jelenkori polgári morálfilozófia is, elméleti kiindulásul először azt kérdezi: mi az erkölcs? A „van" vagy a „legyen" világa, azaz az erkölcs az empirikus valóság kifejezője vagy egy lebegő értékvilág imperativusza? Lenin (Marx) ezzel szemben arra kérdez: mi az erkölcs forrása?

Látszólag nem nagy a különbség, a felületen semmi radikális új nem tűnik elő, holott a két kérdés mögött két különböző világ húzódik meg. Az előzőben az az ideológiai elképzelés, meggyökerezett előítélet, hogy az erkölcs abszolút önérték. Ha van erkölcs, úgy az tiszta, másra visszá nem vezethető önvilág. Lehet ez transzcendens tudat, lehet egyéni, szubjektív átélés, de akár így, akár úgy: önérték, végső elv.

A lenini (marxi) koncepcióban pedig az erkölcs megfosztódik fenségességétől, tiszta lebegésétől, s másra, erkölcsön kívüli tényezőre, a társadalom gazdasági, szociális viszonyára vezetődik vissza, ezen belül is az emberek alapvető gazdasági-szociális érdekeire.

De ez még nem minden. Ezzel még nincs teljesen meghaladva az etikai relativizmus és abszolutizmus hagyományos zsákutcája. Az erkölcsnek általában a szociális viszonyokra való visszavezetése csak a külső transzcenden-

ciát szünteti meg, de megtorpanhat egy elvont társadalmi immanenciánál, amely önmagában további tévutakra csábíthat. Az immanenciával megférhet az etikai relativizmus (szubjektív immanencia), de egy sajátos abszolutizmus is: teleologikus szemlélet, elvont összemberi nézőpont, valami absztrakt nembeliség utópiája is. Azaz a formalisztikus etikák következetes leküzdésére szükség volt a további, a második redukcióra: az erkölcsnek az osztály-erőviszonyokból, pontosabban az osztályérdekekből való levezetésére. Erkölcs mindig van, de az osztálytársadalomban a különböző osztályok erkölcsének más és más tartalmú struktúrája alakul ki.

„A burzsoázia gyakran azzal vádol bennünket – írta Lenin –, hogy mi, kommunisták, minden erkölcsöt tagadunk. Ez a fogalmak összezavarásának módszere. Milyen értelemben tagadjuk mi az erkölcsöt? Milyen értelemben tagadjuk az erkölcsösséget? Abban az értelemben, ahogy azt a burzsoázia prédikálta, amely az erkölcsöt az isten parancsolataiból . . . vagy félidealista frázisokból vezette le . . . Mi tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet embereken kívül álló, osztályokon kívül álló fogalomból vezetnek le" (Művei. 31. köt. Budapest 1951. 294. old.).

A materializmus ugyanakkor nemcsak azt jelenti, hogy a társadalmi létviszonyok határozzák meg az ideológiai viszonyokat, de azt is, hogy azok az utóbbiak nélkül nem funkcionálhatnak. Az anyagi viszonyok szükségképpen létrehozzák az őket helyesen vagy tévesen, spontánul vagy tudatosan tükröző erkölcsi tartalmakat – ezt nevezzük az erkölcs objektív oldalának, társadalmi erkölcsnek (erkölcsösségnek). Ez a társadalmi erkölcs az osztálytársadalmakban – a létviszonyoknak megfelelően – mindig osztálytartalmú.

Továbbá az érett, a „magáért való" osztály erkölcsi

struktúrája sem homogén, az osztályon belül is vannak elmaradottak és az átlagtudaton felülemelkedő rétegek, s ennek megfelelően az osztály erkölcsi tudatán belül is meg kell különböztetnünk két szintet: az osztályhelyzetet tükröző spontán tudatot, az ún. osztályálláspontot és az ebből kinövő, de már az osztály történelmi tendenciáját és a társadalmi struktúra egészéhez való viszonyát tükröző tudatot, az osztályálláspontón felülemelkedő, de arra visszaható osztályöntudatot.[1] S amennyiben az utóbbi már kialakult – az érett, „magáért való" osztály esetében ez mindig fennáll –, úgy az osztályerkölcs mint tömegméretű világnézet két részből, az *átlagtudat* és a *reprezentatív tudat* fejlettségi szintjéből tevődik össze. Más szóval a tömegméretekben elterjedt és ható *spontán tudatból* és az osztály élenjáró rétegei által képviselt és realizált *forradalmi tudatból*.[2] A mozgalom tudatos rétegeinek feladata éppen az, hogy „értenünk kell ahhoz, hogy a spontaneitást a tudatosság fokára emeljük. Aki azt mondja, hogy az ide-

[1] „... minden ország történelme arról tanúskodik, hogy a munkásosztály kizárólag saját erejéből csak trade-unionista tudatot képes kifejleszteni... Éppígy Oroszországban is a szociáldemokrácia elméleti tanítása a munkásmozgalom spontán növekedésétől teljesen függetlenül létrejött mint a forradalmi szocialista értelmiség eszmei fejlődésének terméke és elkerülhetetlen eredménye" (Lenin Összes Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 28. old.).

[2] Sőt az osztálytudat struktúrája nem két, hanem három szintre bontható. Az átlag és forradalmi tudat mellett elmaradott tudatszint is létezik „Minden osztályban – írja Lenin – még a legfelvilágosultabb ország viszonyai között is, még a legelőrehaladottabb osztályban is, még akkor is, amikor az adott körülmények annak minden lelki erejét rendkívül felfokozták, mindig vannak – és amíg osztályok vannak... elkerülhetetlenül *lesznek* – az osztályhoz tartozó olyan emberek, akik *nem* gondolkoznak és nem képesek gondolkozni." (Művei 31. köt. 57. old.)

ológusok (vagyis a tudatos vezetők) nem téríthetik le a mozgalmat arról az útról, amelyet a környezet és az elemek kölcsönhatása határoz meg, az elfelejti azt az elemi igazságot, hogy a tudatosság *részt vesz* ebben a kölcsönhatásban és ebben a meghatározásban... *(Lenin* Összes művei. 5. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 334. old.).

Az osztályhelyzet s osztályérdek tehát az erkölcs forrása, de nem mechanikusan alakítja ki az osztály erkölcsi tudatának forradalmi tartalmát. Kitűnik tehát, hogy nemcsak általános emberi erkölcsről, de még általában vett osztályerkölcsről is csak megszorítással beszélhetünk, hiszen az osztályerkölcs struktúráján belül fel kell tárni az átlagtudat és a reprezentatív tudat szintjeit, tartalmait, ezek összefüggését (kölcsönhatását, fázis-eltolódását, feszültségeit: a lehetséges előreszaladás és elmaradás konfliktusait).

Az erkölcs társadalmi oldalának, pontosabban az osztályerkölcs struktúrájának körvonalazása lehetővé tette a történelmileg konkrét és a reális választ kialakítását arra a kérdésre, mi az erkölcs helye és szerepe a társadalom mozgásában? De ez egyben előfeltétele volt annak is, hogy kidolgozást nyerjen az erkölcs komplexitásának másik oldala: a moralitás, mely arra a kérdésre felel, mi az erkölcs helye és szerepe az egyén életében.

2. A MORALITÁS HELYE ÉS SZEREPE AZ EGYÉN ÉLETÉBEN

Lenin ezzel a kérdéssel, kétségtelen, kevesebbet foglalkozott, mint az előzővel. Fő feladatát az osztályerkölcs forradalmi tartalmának feltárásában és elterjesztésében látta. De ebből egyáltalán nem következik, hogy negli-

gálta volna az erkölcsi totalitás egyéni oldalát, tagadta volna a moralitás szerepét[3]. Általános filozófiai vonatkozásban is határozottan leszögezte: „a determinizmus eszméje . . . a legkevésbé sem szünteti meg sem az emberi észt, sem az emberi lelkiismeretet, sem az ember cselekedeteinek értékelését . . . Ugyanúgy a történelmi szükségszerűség gondolata sem csökkenti a legkevésbé sem az egyén szerepét a történelemben" (Összes művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 145. old.). Konkrét etikai összefüggésben pedig az osztályerkölcs forradalmi tartalmának kialakulását Lenin nem szakította, nem szakíthatta el a morálisan élenjáróktól, a forradalmi egyéniségek élcsapatától. Az élenjáró réteg, a tömegek előtt járó forradalmi moralitás alapján álló hősök tevékenységéből verbúválódik. Maga a lenini párteszme is – a párt szervezettsége, fegyelme, ereje – az öntudatos egyének egyéni választásán, mérlegelésén, belátásán, önként vállalt elkötelezett fegyelmén nyugszik; ez az elv tehát nemcsak politikai és szervezeti, hanem morális elv is. Felfogásában – mint Révai József 1921-ben

[3] Lenin a Komszomol III. kongresszusán az osztályerkölcsről kifejtett gondolataival indirekt módon vitába szállt azzal az akkoriban domináló, még a marxista gondolkodók között is elterjedt nézettel, hogy az erkölcsi misztifikációt megszüntetve a proletariátus nem hagy meg mást, mint a magatartást irányító technikai szabályokat, amelyek majd a kommunizmus eljövetelével maguk is elhalnak (Trockij, Buharin, Zalkind, Dzerzsinszkij, Lunacsarszkij és mások). A lenini állásfoglalás (1921) után e felfogás híveinek többsége úgy módosította álláspontját, hogy osztályerkölcsösség létezik ugyan, de ettől a moralitás nem különböztethető meg. Pontosabban: a moralitás mint sajátos egyéni tudat és gyakorlat nem lehet az etika kutatási tárgya (lásd pl. Jaroszlavszkij 1922–1926 közötti nézeteit). Lunacsarszkij pedig később határozottan körvonalazta az egyéni moralitás problémáját (lásd „Csernisevszkij Etikája" c. munkáját, 1928).

megfogalmazta – „az, hogy kommunisták vagyunk, erkölcsi tett legyen, s ne gépies mesterség"[4].

Lenin elméleti munkái és gyakorlati tevékenysége kétséget kizáró módon igazolják, hogy az erkölcsi totalitáson belül az erkölcsösség, a társadalmi erkölcs mellett megkülönböztette a moralitás szféráját. S éppen gyakorlati tevékenységéből mérhető le, hogy milyen sokoldalúan vette figyelembe, s milyen jelentősnek tartotta gyakorlati megnyilvánulásait. Közismertek mozgalmi harcostársairól adott mélyreható morális-pszichológiai jellemzései (lásd Plehanovról, Zinovjevről, Trockijról, Sztálinról, Szverdlovról stb. adott portrétablót). S közismert Plehanov vagy Gorkij személyéhez való differenciált viszonya: Plehanovval emberi tulajdonságai miatt már 1900-ban szakított (lásd „Egy hajszál híján, hogy kialudt a Szikra" c. cikket), de amikor lehetett, politikailag együttműködött vele (1910), s alapvető filozófiai nézeteit még a politikai szakítás után is becsülte,

[4] *Révai József:* Válogatott történelmi írások. Kossuth Könyvkiadó 1966. II. köt. 324. oldal. – Ugyanezen a párteszmén lemérhető Leninnek a valóság megközelítésében alkalmazott differenciált metodológiája is. A párttagság dolga egyénileg morális kérdés is – különösen ha uralkodó pártról van szó –, de a párt mint szervezet már nem alapozható erkölcsi elvekre s különösen nem az egyéni moralitásra. A párt, amelyben Lenin „korunk eszét, becsületét, lelkiismeretét" látta, nem alapozható csupán forradalmi érzésekre, legyen az akár a végső kockázatvállalás hősiessége is. A forradalmi érzés egymagában – írta „A forradalmi ifjúság feladatai" c. cikkében – nem teremtheti meg a diákság eszmei egyesülését (lásd Összes Művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 325. old.). S különösképpen egy politikai párt megalapításának kérdésében – vetette oda a II. Kongresszuson a párt szervezeti szabályzatának vitájában Lipovnak és Akszelrodnak, akik szerint a kockázatvállalás hajlandósága elegendő biztosíték ahhoz, hogy valaki párttag legyen – nem lehet erkölcsi megfontolásokra hivatkozni.

propagálta (1922). Gorkijjal pedig szinte egész életén keresztül éles filozófiai, politikai vitát folytatott, de emberileg mindvégig harcostársai közül talán éppen őhozzá állt legközelebb.[5]

Lenin a moralitás egyik alapvető specifikumát a szándékban, a magatartás „hogyanjában" látta. Egyéni vonatkozásban lényegesnek tartotta – a tett tartalmán kívül – a tett indítékát, szándékát, a távlatokhoz való viszonyát s a végrehajtásába belejátszó egyéni tulajdonságok értékét és értékelését. Hiszen erkölcsi szempontból különbözőképpen ítéltetik meg az, ha valaki egy tettet elesettségből (jobbágy lelkülettel), konformista módon vagy meggyőződésből, passzívan vagy erejének megfeszítésével hajt végre. A tett társadalmi értéke szempontjából e tulajdonságok közömbösek, de az egyén megítélésébe erőteljesen belejátszanak. S a szándéknak, a távlathoz való viszonynak még ennél is nagyobb a szerepe. A szándék, az indíték erkölcsi tőke, erkölcsi garancia, mely az egyéniség folyamatosságára utalva mintegy szavatolja, hogy az illető hasonló vagy még nehezebb körülmények között is hasonlóan fog cselekedni, nem hagyja cserben a mozgalmat.

Lenin igen nagy jelentőséget tulajdonított a moralitás belső összetevőinek: a végrehajtási képességeknek, a szándéknak, indítékoknak, az elkötelezettségnek. A moralitás megítélését azonban nem korlátozta a belső munka tényére, a szándékra. A szándék objektív jelen-

[5] Gorkijhoz fűződő kapcsolatát jól szemlélteti a következő hozzáírt levélrészlet: „Ön valami »szépet és jót« akar mondani ... De ez a jószándék csak az Ön saját, szubjektív »jámbor óhaja«. Ám mihelyt leírta, ez az óhaj behatol a tömegbe, s akkor ennek jelentőségét nem az Ön jószándékai, hanem a társadalmi erőviszonyok ... határozzák meg" (*Lenin* Művei. 35. köt. Budapest 1956. 105. old.).

tősége éppen a tettet kvalifikáló, minősítő tulajdonságában rejlik. A morális tartást tehát nemcsak a tett hogyanja, de tartalma is kifejezi. „Ön jól mondja – írta Lenin Gorkijnak –: »Az embereket megértem, de a tetteiket nem«. De itt van egy fenntartásom: Tetteik megértése nélkül, az embereket sem lehet megérteni csak külsőleg. Vagyis meg lehet érteni a harc egyik vagy másik résztvevőjének lelkivilágát, de nem lehet megérteni a harc jelentőségét" *(Lenin–Gorkij*, levelek, visszaemlékezések. Európa Könyvkiadó 1959. 50. old.). Lenin felfogásában tehát a szándék nem közömbös az egyén tetteinek megítélésénél, de a tett tartalma sem lehet indifferens, különösen akkor, ha a kettő között objektíve diszharmónia vagy éppen ellentmondás van. A pokol bejárata is jószándékkal van kikövezve – ismételte gyakran Lenin. „Nobs és Serrati elvtársak beszédeinek hazugsága természetesen nem abból következik, hogy ők maguk hazugok, vagy nem őszinték. Szó sincs róla. Ők maguk teljesen őszinték és semmi szubjektív hazugság nincs beszédeikben. De objektíve tartalmuk szerint a beszédeik hazugok, . . . mert a burzsoázia védelmére lyukadnak ki" *(Lenin* Művei. 31. köt. 406. old.). A tett negatív következménye természetesen nem semmisíti meg a jó szándékot, de az utóbbi sem menti fel a tett társadalmi hatásának negatívumától. „A jó szándék a legjobb esetben is csak Péter, Pál, János szubjektív ügye marad, míg az efféle kijelentések társadalmi jelentősége feltétlen és vitathatatlan, és semmiféle fenntartással és kimagyarázkodással nem kisebbíthető" *(Lenin* Összes művei. 18. köt. 325. old.).

Bármily fontos tehát a szándék, a belső indíték, a tett hogyanja, a moralitás egészét nem lehet – mint a tehetetlen szándék-etika vallotta – e mozzanatra redukálni. Az erkölcs még egyéni vonatkozásában sem zárható az

egyén inkognitójába. Objektíve nincs társadalmon kívüli tevékenység, nincs indifferens magatartás erkölcsi aspektusban sem. A magatartás, a tett vagy az attól való tartózkodás mindig valamely álláspontot, pozíciót reprezentál, ha mást nem, olyat, amelyhez a többiek mint viszonyulási ponthoz igazodnak (hogyan tett a másik). A moralitás az egyénnek önmaga s a környezet átalakítására irányuló tevékeny viszonya. Hatékonysága, eredményessége is etikai problémává válik, melyben a tett helyes vagy téves volta kerül előtérbe. Következésképpen minden egészséges morális értékelés, megítélés a magatartás hogyanján kívül a tett tartalmát is figyelembe veszi. A moralitás egyéni és társadalmi értékét tehát az határozza meg, hogy az egyén egyrészt *hogyan és miért* tett (aktívan, választó-mérlegelő meggyőződésből, céltudatosan stb.), másrészt, hogy *mit tett* (tette társadalmilag hasznos, értékes, haladó vagy retrográd tartalmú).

A nagy történelmi kérdésre: a körülmények átalakítása-e az elsődleges vagy az emberek öntökéletesedése, Lenin az első előtérbe helyezésével válaszolt. De nem zárta ki, nem tagadta az egyéni öntökéletesedés folyamatának lehetőségét. Lenin kérlelhetetlen volt az osztályellenséggel szemben, nem voltak illúziói a polgári osztályokat és pártokat illetően, de bízott az emberek alakulásában, változásában. Tudta, hogy az egyének tevékenységük során átalakulhatnak, radikálisan átformálódhatnak. Tudta, hogy az erkölcsnek, az öntudatnak az egyéni életben jelentősebb funkciója, radikálisabb hatása lehet, mint a társadalmi mozgás összfolyamatában. (Többek között ezért is állhatnak át polgári származású egyének a forradalmi munkásosztály álláspontjára.) Ha az erkölcs önmagában nem is képes a társadalmi folyamatok egészét lényegesen átalakítani,

a moralitás gyakran új irányba befolyásolhatja az egyéni magatartás vonalát. Amíg tehát az erkölcs társadalmi viszonylatban *eszköz funkciójú:* az osztályérdek kifejezője, védelmezője, megvalósítója, fejlesztője, egyéni vonatkozásban nagyobb önértékkel bír: az egyén életében nemcsak eszközként, de *öncélként, önértékként* is funkcionál. S ez az érték társadalmilag is akkumulálódik. A forradalmi moralitás beépül a történelmi folyamatba s társadalmi erővé válik. Ezért nem negligálni, hanem éppenhogy szorgalmazni kell az egyén erkölcsi arculatának formálását, az öntökéletesedést. Csakhogy a cél az, hogy ez ne általában, ne az elvont erkölcs nevében történjék, hanem a haladó mozgalom irányában, forradalmi tartalmú és tevékeny jellegű legyen. Lenin össztársadalmilag természetesen a tömegek forradalmi tevékenységében látta a társadalom átalakításának fő eszközét, de nem becsülte le a kiemelkedő egyéniségek erkölcsi erejét. Szverdlov nagyságát méltatva azt mondta: „óriási jelentősége van a nagy, a harc folyamán kivívott, vitán felül állóan kétségbevonhatatlan erkölcsi tekintélynek, természetesen az olyan tekintélynek, amely erejét nem holmi elvont erkölcsből, hanem a forradalom harcosának erkölcséből, a forradalmi tömegek sorainak és seregeinek erkölcséből meríti" (Művei. 29. köt. Budapest 1953. 81. old.).

Itt ismét utalni szeretnénk arra a vitára, illetve a lenini álláspont propagandisztikus bagatellizálására, miszerint Lenin azonosította volna az erkölcsösséget, az erkölcs társadalmi oldalát az egyéni aspektusával, a moralitással. E gondolatmenetet Leninnek az osztályerkölcs tartalmára utaló közismert tételéből próbálták kihámozni. „Mi azt mondjuk – írta Lenin –, hogy a mi erkölcsünk teljesen alá van rendelve a proletár osztályharc érdekeinek. Mi erkölcsünket a proletariátus osz-

tályharcának érdekeiből vezetjük le" (Művei. 31. köt. 294. old.). Megítélésünk szerint sem az egész lenini életmű, de még e tétel önmagában sem ad táptalajt a fenti nézet alátámasztására. Leninnek e tétele egész etikai koncepciójának sűrített kifejezése. E filozófiai-etikai elvében az erkölcs forrására, az érdekekkel, konkréten az osztályérdekkel való kapcsolatára, a közösségi (osztály) és nem individuális szubjektum kiemelésére, az etika tartalmi irányultságára történik utalás, s nem bagatellizálható kizárólag normatív–regulatív ítéletté.

Nem kívánunk a polgári filozófiák rágalmaira, torzításaira kitérni, közismert, hogy éppen e tétel vált vádjaik egyik céltáblájává. Csupán a marxista propagandában végbement leegyszerűsítést kívánjuk röviden érinteni.

A propagandisztikus redukció első állomása az volt, hogy e filozófiai-etikai premisszát, e levezető és normatív tételt, egyik vonatkozására korlátozta; csak normatív ítéletté, mindenben eligazító imperatívusszá tette. Valóban az etika normatív tudomány is, a fenti tétel is az osztályerkölcs struktúrája általános alapjaként, más erkölcsi struktúrával való összehasonlításkor megkülönböztető kritériumként funkcionál. De így is csak mint végső elv érvényes, melyet minden történelmi korban konkrét tartalommal kell megtölteni, másrészt csak orientáló elv, amit minden konkrét alkalommal magyarázni, értelmezni, bizonyítani kell. Ereje, hatása konkrétan igaz tartalmától függ. A primitív propaganda ezeket nem vette figyelembe s állandóan csak azt hangoztatta: erkölcsös az, ami a kommunizmus ügyét szolgálja. Megfeledkezett arról, hogy Lenin éppen abban a munkájában, a Komszomol III. kongresszusán elmondott beszédében, melyben e tételét kifejtette, hívta fel a figyelmet arra, hogy „az a felelet, hogy kommunizmust

kell tanulni – túlságosan általános" . . . Még veszedelmesebb volna, ha csupán a kommunista jelszavakat kezdenénk elsajátítani" *(Lenin* Művei. 31. köt. 286., 287. old.).

E tétel még inkább degradálódott, amikor a propaganda már nemcsak az erkölcsösség (osztályerkölcsi struktúra), hanem a moralitás (az egyéni erkölcsi magatartás) megítélési kritériumává tette. Itt már teljesen elvesztette eredeti értelmét, sőt nemcsak üres frázissá, de félrevezetővé, torzulttá is vált. Elméletileg is deformálódott, nemcsak a politikum és etikum közötti különbség mosódott el, hanem az erkölcsi szféra totalitásán belül az erkölcsösség (társadalmi erkölcsi struktúra) és moralitás (egyéni erkölcs) közti differenciáltság is megszűnt létezni. Ez a leegyszerűsítés nem a moralitást emelte fel a társadalmi követelmények maximumához – mint ahogy „szándékában" állt –, hanem fordítva, a forradalmi moralitást, az élenjáró egyéniség tartását redukálta az átlagtudat és magatartás szintjére, a mindenkori szociális közép elvárási fokára. Hiszen ha a moralitás értékelésénél csupán a tett társadalmi „hasznosságát" vesszük figyelembe (megfelelt-e az osztályérdeknek) s negligáljuk a tett hogyanját, az egyéni képességeket, így nem optimális követelményt, hanem átlagmércét állítunk, s ezzel nem az élenjáró erkölcsiség egyre fokozódó kialakulását ösztönözzük, hanem konformizmust hirdetünk. Lenin az osztályerkölcs struktúráját – mint láttuk – nem differenciálatlanul kezelte. Különbséget tett a reprezentatív és átlagtudat között, s felvázolta egyre magasabb szinten megvalósuló kölcsönhatásukat. Az élenjáró forradalmi erkölcsöt megkülönböztetve az átlagtudat, a szociális közép szintjétől, nem az élenjárók erkölcsi szintjét akarta a szociális középre visszavezetni, hanem az utóbbit kívánta az élenjárók fokára emel-

ni, hogy az új társadalmi átlagszinten ismét kialakuljanak a fokozottabb követelményt realizáló forradalmi egyéniségek. Ezért az egyéni moralitás megítélésekor sem elégedett meg azzal, hogy az egyén tette hasznos-e vagy sem, megítélésének normáját inkább úgy fogalmazhatnánk meg: az ügy érdekében megtettél-e mindent, ami tőled telik, amit képességeid megfeszítésével megtehettél.

Szükséges volt ezt ismételten hangsúlyoznunk, hogy előttünk álljon Lenin eredeti etikai koncepciójának lényege s megközelítéseinek gazdagsága.

II. Az erkölcs és politika viszonya

Etikai téren Lenin a forradalmi mozgalom erkölcsi struktúrájának körvonalazását, kifejtését állította tevékenységének centrumába. S a forradalomra való felkészülés kétségkívül felvetette az erkölcs és politika viszonyának kidolgozását. Talán éppen ezért ez az a terület, ahol az elemzés a legrészletesebb, a legsokoldalúbb, kiterjed e kapcsolat szerteágazó relációira; az erkölcs és politika, a hatalom és erkölcs, a forradalom és erkölcs, a kormányzás etikai hatása, a humanizmus és osztályharc, a szándék és következmény, a cél és eszköz, a politika és moralitás, a politikus erkölcsi tulajdonságai, az egyéni választás morális és politikai értéke stb., stb. problémáira. A helyes megoldás itt is, mint a többi filozófiai és etikai problémánál előfeltételezte a helyes kérdésfeltevést: „erkölcs és politika" illetve „erkölcs vagy politika" viszonya. Lenin a polgári felfogásokra jellemző vagylagos, alternatív kiindulópont helyébe az erkölcs és politika kölcsönhatását, dialektikáját állította.

1. A „POLITIKAMENTES MORÁL" ÉS A „MORALIZÁLÓ POLITIKA"

Az „erkölcs vagy politika" megközelítésű kérdésfeltevés, a két szféra egymástól független létezésének, idegenségének, sőt ellentétének feltételezése Lenin idejé-

ben igen elterjedt volt a köztudatban s az etika–politikai irodalomban.

A politika és az erkölcs viszonya itt úgy merült fel, mint a partikuláris és az egyetemes érdek, a relatív és az abszolút tartalmak, a piszkos és a tiszta tevékenység, az alantas és a fennkölt szellemiség ellentéte. S ebben az ellentétben az erkölcs kerekedett felül, míg a politika mindig pejoratív értékelést kapott. E politikaellenes felfogás kétségtelenül magában foglalt egy bizonyos kritikai mozzanatot: az uralkodó polgárság politikájával való elégedetlenséget. A politikai gyakorlattól megfosztott erkölcsi elégedetlenség azonban gyakorlatilag tehetetlenné, kapitulációs jellegűvé válik s így nem befolyásolhatja a fennálló politika tényleges tartalmát. S tegyük hozzá, az uralkodó osztálynak – nincs is szüksége arra, hogy dicsérjék, megelégszik azzal, hogy ne zavarják. Ez az objektív értelme a politika és erkölcs egymástól való elszakításának. Ahogy pl. Benedetto Croce összegezi: „Ne törődjünk tehát minduntalan azzal, hogy »merre halad a világ«, hanem inkább azzal, hogy nekünk merre kell haladnunk, ha nem akarjuk jobb éveinket cinikusan megtagadni, s nem akarunk szégyenkezni önmagunk előtt" *(B. Croce:* Történelem és szabadság. Budapest 1940. 109. old.).

A politikától elszakított s magasabb rendűnek minősített erkölcsöt azonban ismét kapcsolatba kell hozni a politikával. Ez *most már* csak két formában lehetséges: vagy a teljes dualizmus, az erkölcs és a politika teljes függetlenségének tételezésével, vagy a politikának az etika alá rendelésével. S így alakul ki a „politikamentes morál" és „moralizáló politika" két nagy irányzata. Természetesen mindkét irányzaton belül a különböző motivációknak megfelelően számos variáció alakulhat és alakult ki. A politikamentes, a sterilizált morál állás-

pontja képviselhető valamiféle politikai közömbösség attitüdjével, úgy, hogy a politikai tevékenységet értékelés nélkül hagyja azon az alapon, hogy a két szféra egymással kapcsolatba sem hozható (Sorokin), vagy kialakulhat a „tiszta kéz" vágyálmának nevében, mely a politikai gyakorlatot amorálisnak tekinti, de változtatni nem akar rajta (kadetok), s utópikus anarchizmus formájában, amely a politika megszűnését tartja kívánatosnak (Tolsztoj). A moralizáló politika is megjelenhet a fennálló politika morális érvelésű *apologetikus*aként (liberálisok, pl. Tugan-Baranovszkij) és *utópikus* kívánságokra, óhajokra épülő megváltoztatási kísérletként (narodnyikok).

A *sterilizált* erkölcs, vagy másképpen, Lenin szavaival, a romantikus erkölcs képviselői úgy képzelik, távol maradhatnak a politikától, s egy tiszta, fennkölt, politikamentes morált realizálhatnak. Létezik-e ilyen erkölcs? Lenin válasza: a gyakorlatban nem, a tudatban mint illúzió igen. Objektíve, a társadalmi folyamatok tényleges valóságában nem létezik a politikától független, a tömegek tevékenységével szemben közömbös erkölcsi gyakorlat. De szubjektíven, az emberek tudatában, ideológiai koncepcióikban létezhet s létezik is a pártonkívüliség, mint a politikától mentes erkölcs illúziója. Az ilyen illúzió kialakulásának oka van, de ettől tartalma még nem lesz objektív, valóságos, igaz (lásd Lenin cikkét: „A szocialista párt és a párton kívüli forradalmiság" Összes művei 12. köt. Kossuth Könyvkiadó 1966.).

Az efféle elképzelések – az osztály- vagy személyes érdek mellett – többek között a politika leegyszerűsített felfogásából erednek. A politikában némelyek valóban csak a külsőséget, a felületet, a pártharcokat láják, s nem hámozzák ki a mögöttük meghúzódó lényeget. Még a

munkásmozgalom politikai tevékenységében is csak szélsőségeket, egymás közti viszálykodást látnak. „Lehet úgy is kívülről nézni a dolgot – írja Lenin –, hogy az ember a harcnak csak mintegy a külső oldalát látja: képletesen szólva, láthat valaki csak összeszorult öklöket, eltorzult arcokat, rút jeleneteket; lehet mindezt elítélni, sírni és sóhajtozni miatta. De lehet úgy is kívülről nézni a dolgot, hogy az ember megérti a szeme előtt folyó harc értelmét, amely egy kicsikét... értékesebb és történelmi szempontból jelentősebb, mint a harcban tapasztalható úgynevezett »túlzások« vagy »szélsőségek« kis jelenetei és képei" (Művei. 19. köt. Budapest 1955. 24. old.). A politikáról alkotott negatív elképzelés tehát – egyebek között – abból származik, hogy benne nem az osztályérdekek kifejeződését, hanem csupán a résztvevők vagy politikusok partikuláris törekvéseit, személyes karrierjük megnyilvánulását avagy doktrínák, eszmék összecsapását látják. Ugyanez a felfogás viszont az erkölcsöt egyetemes emberi értékek kifejezéseként tekinti, ahol a jóakarat, a szándékok tisztasága, az igazság, a személyiség tisztelete, a szeretet, a szabadság, a testvériség (és Bentham – teszi hozzá Lenin) uralkodik. Azaz nagy szavak, kívánságok, illúziók – semmi más. Ez a tiszta kéz erkölcsi elve, amely igen tetszetős, csak éppen nem létezik.

E romantikus erkölcsi ideál, a politikától mentes morál az általános emberi nevében, az egyetemes érték képviseletében lép fel, csakhogy – ha ilyen létezne is – céljainak realizálási eszközét teljesen figyelmen kívül hagyja s megragad a mindennapi élet „emberi" viszonyai között, legjobb esetben is e viszonyokban kívánja elvont ideáljait realizálni. Erkölcsi problémái között már nem kap helyet az értékrendszerek választása, nem érdekli, hogy merre halad a világ – ez állítólag

a politika dolga, s elég ha az ember öntökéletesedését az együttélés elemi viszonyaiban gyakorolja. Ez a felfogás ily módon privatizálja az Egyetemesség elvét s bagatellizálja a Fennköltség eszményét. Közben persze megőrzi azt az illúzióját, hogy felülemelkedett a partikuláris csatározásokon, a szubjektív pártosságon, s politikai közömbösségével valamiféle erkölcsi tisztaságot testesít meg.

Természetesen minden társadalomban léteznek politikailag közömbös emberek, akik a társadalmi harcokból nem veszik ki aktívan részüket s szubjektíve úgy képzelik, ha távol tartják magukat az aktív tevékenységtől, ha érdektelenek, mentesek maradnak a politikától, úgy maga a politika is tőlük függetlenül zajlik. E politikailag közömbös emberek egy része a *még* érdektelenekből áll, a másik része a *már* érdektelenekből. A még érdektelenek azok, akikben nem alakult ki a politikai tevékenységben való részvétel szükséglete, akik még ösztönösen a mindennapok gondjaiban élnek. A már érdektelenek pedig az elfáradtak, az elcsüggedtek, a csalódottak, a kiégett emberek, akik valamilyen oknál fogva hátat fordítottak a tudatos politikai életnek[1].

A politikai közömbösség azonban bármilyen töltésű, éppen úgy csak szubjektív elképzelés, mint ahogy a sterilizált erkölcs fennköltsége is csak illúzió. A közömbösség objektíve nem pártatlanság, nem politika-

[1] Lenin nagyon jól ismerte – különösen a forradalmi apály szituációjának politikai melléktermékét – a politikai harcban jelentkező fásultságot. De a fáradt embertől, aki közömbös lesz, meg kell különböztetni azokat, akik miután elfáradtak, „felhágnak a publicista szószékére és onnan igyekeznek igazolni, hogy »belefáradtak«, mert ezek már nemcsak »elfáradtak«, hanem árulók is" *(Lenin* Összes művei. 20. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 13. old.).

mentesség, nem semlegesség. A közömbösség lehet szubjektív viszonyulás, lehet szubjektív érzés, felfogás, a semlegesség azonban a társadalmi kapcsolatok objektív viszonyait kifejező kategória. A szubjektív közömbösség objektíve nem semlegesség. A közömbösség – fejtegeti Lenin – nem egyértelmű a semlegességgel, a harctól való tartózkodással, mert az osztályharcban nincsenek semlegesek. „Ha tehát valaki közömbös a harc iránt, ez korántsem azt jelenti, . . . hogy semleges. Aki közömbös, az hallgatólagosan támogatja azt, aki erős, azt, aki uralkodik . . . A burzsoá társadalomban a pártonkívüliség csupán képmutató, álcázott, passzív kifejezése annak, hogy valaki a jóllakottak pártjához, az uralmon levők pártjához, a kizsákmányolók pártjához tartozik" (Összes művei. 12. köt. 128–129. old.).

Az erkölcsnek a politikától való sterilizálása tehát objektíve nem semlegesség, hanem „a munkásosztály alárendelése a burzsoá politikának, a politika tagadása ürügyén" *(Lenin* Összes művei. 5. köt. 349. old.).

Az erkölcs aktív, hatékony, tényleges szerepe, ha úgy tetszik, nagysága, csak abban az esetben realizálódik, ha az ember az alkotók álláspontjára helyezkedik, a harcok színterére lép. Ez különben nemcsak a forradalmi mozgalom fellendülésének, de az egyén önkibontakozásának is egyetlen reális útja.

Lenin a politikamentes morál álláspontjával együtt határozottan elvette a másik, ezzel látszólag ellentétes irányzatot: a politikának a morál alá rendelését, a *moralizáló politikát*. E moralizáló politika – a politikai szándékot és gyakran a konzekvenciát illetően is két eltérő változatban jelenik meg: egyrészt, mint a fennálló politika *apologetikája*, másrészt mint a fennálló viszonyok megváltoztatásának *utópista* vágyálma. Elméletileg közös bennük a moralizálás.

A moralizálás egyrészt abban nyilvánul meg, hogy az erkölcs szféráját, problematikáját, jogosultságát kiterjesztik *kompetenciáján túli* területekre, jelen esetben a politikai szférára is. A moralizálóknak nem az a gyengéjük, hogy a politika szféráját erkölcsi vonatkozásban *is* értékelik, hanem abban, hogy kizárólag erkölcsi alapokra építik, s a politika megítélésének, értékelésének kritériumát is egyedül erkölcsi – mégpedig örök – elvekből származtatják. Másrészt a politika tartalmát, jelentőségét, hatását nem a tömegek, osztályok nézőpontjából, hanem kizárólag *egyéni aspektusból* ítélik meg. Gyakran az egész politikai szférát a politikus személyére, emberi tulajdonságaira korlátozzák. E két módszertani közös elv: a jogtalan kiterjesztés és az egyéni nézőpont azonban más és más mondanivalóban jelentkezik az apologetikus és utópista moralizálásban.

Az *apologetikus moralizálás* képviselői a politikát – hasonlóan a politikamentes morál híveihez – a kormányzás, a hatalom irányításának szférájára, sőt olykor a politikus személyre korlátozzák. S ha a politikus emberileg ellenszenves, ha kiderül róla, hogy nem őszinte, hogy önző érdekeket követ, ha csalási manőverezésekhez folyamodik, akkor a politikája rossz. Ha viszont az elemi erkölcsi normák szerint tevékenykedik, ha becsületes, ha önzetlen, ha tisztességes, egyszóval ha rokonszenves, úgy a politikája jó. E felfogás szerint a politika nem a helyes és helytelen, a haladó és reakciós tartalom szerint differenciálódik, hanem erkölcsi tulajdonságok alapján. (Például B. Franklin – optimista felbuzdulásában a becsületességet a legjobb politikának nevezte.)

Ezen a talajon a legreakciósabb tartalmú politika is szentesíthető, igazolható.

Ezt a konzekvenciát mutatja ki Lenin pl. a „Heyden

gróf emlékére" c. cikkében: „Heyden, művelt, kulturált humánus, türelmes ember volt – szipákolnak ezek a nyálas liberálisok és demokraták... Heyden művelt ember volt – mondják elérzékenyülve szalondemokratáink. Igen, ezt már elismertük, és készségesen elismerjük, hogy műveltebb és eszesebb volt, mint maguk a demokraták, mert jobban megértette saját osztályának és saját ellenforradalmi társadalmi mozgalmának az érdekeit, mint ahogy önök, a »Tovariscs«-beli urak megértik a felszabadító mozgalom érdekeit. A művelt ellenforradalmár földbirtokos *rafináltan és ravaszul* tudta védelmezni osztályának érdekeit, nemes szavak és gentlemanhez illő módon mesterien leplezte a jobbágytartók önző törekvéseit és mohó étvágyát, s követelte (Sztolipintól), hogy ezeket az érdekeket az osztályuralom legcivilizáltabb formáival védelmezzék" (Összes művei. 16. köt. Kossuth Könyvkiadó 1968. 38–39. old.). De ha a politikus egyéni meggondolásaiban a legbecsületesebb, akkor sem lehet a politikát csupán az egyéni tulajdonságokra, szándékokra korlátozni. „Az a körülmény, hogy valaki őszintén és meggyőződéssel foglal el bizonyos társadalmi-politikai álláspontot, egyáltalában nem jelenti még azt, hogy ez az álláspont esetleg nem feltétlenül hamis" *(Lenin* Összes művei. 7. köt. 49. old.). A politikában nem az az elsődleges, hogy milyen a politikus, s nem is az, hogy mit mond. A megítélés elsődleges kritériuma az: milyen érdeket képvisel, milyen hatást vált ki objektíve, s kinek van haszna belőle. „A politikában nem olyan fontos, ki védelmez közvetlenül bizonyos nézeteket. A fontos az, kinek van haszna ezekből a nézetekből" *(Lenin* Művei. 19. köt. 33. old.).

A politikus egyénisége természetesen jelentős szerepet játszhat a politikai életben, fontos lehet morális emberi

tulajdonságainak értékelése is – Lenin nem tagadta a politika és erkölcs ezen összefüggéseit. De a politika egészét erre a mozzanatra redukálni – kispolgári moralizálás, téves társadalmi tájékozódás. A politikus mindig valamely osztály vagy réteg érdekeit képviseli, tetténck ezért elsősorban a tartalmát kell, s csak ezután lehet a hogyanját figyelembe venni. Különben az ember lemond a társadalmi folyamatok objektív értékeléséről, s álláspontja vagy a moralizáló kritizálás közvetett, vagy a moralizáló szentesítés közvetlen apologetikájává válik.

Az *utópikus moralizálás* nem sokban különbözik az apologetikus állásfoglalástól, bár szándékában inkább kritikai jellegű, mint az előző. Nem elégítik ki őt az adott társadalmi viszonyok, a politika napi tartalma, ezért annak megreformálására törekszik. De sem céljait, sem eszközeit nem a reális társadalmi feltételekből, nem a valóságos osztály-erőviszonyokból meríti, hanem örök emberi, erkölcsi eszményekből. Az Igazság, Egyenlőség, Szabadság, Testvériség és Szeretet általános emberi ideáljait fogalmazza meg, ezeket kéri számon a politikától, s amennyiben az nem felel meg elképzeléseinek, a politikát ezen eszmények nevében óhajtja megnemesíteni, átformálni.

Természetesen a hiba nem az erkölcsi nézőpont érvényesítésében van, hanem annak kizárólagossá tételében, abszolutizálásában. Az erkölcsi nézőpont lehet forradalmi mozgalom megnyilvánulása is. A történelem tapasztalatai azt mutatják, hogy a társadalmi viszonyok átalakítására törekvő osztály saját érdekeit, kívánságait először erkölcsi elképzeléseiben fogalmazza meg. Így volt ez a polgárság feltörekvő szakaszában, s így van ez a kispolgárság és a proletártömegek antikapitalizmusánál is. A moralizálás azonban többnyire a mozgalom gyengeségének, erőtlenségének a jele, a felszabadulás

vágyának kifejezője. Egyértelműen akkor válik negatívvá, ha a moralizálás politikai elvvé emelkedik s e politika erényesítése programmá válik. Ez esetben az erkölcsi nézőpontból utópikus kívánság lesz. „Az utópia – írja Lenin – a politikában olyan kívánság, amely semmiképpen sem valósítható meg, sem most, sem később – olyan kívánság, amely nem támaszkodik társadalmi erőkre, és amely nem válik reálisabbá a politikai erők, az osztályerők növekedésével, fejlődésével." (Összes Művei. 22. köt. 113. old.) Az utópikus elképzelésben, ha abban a feltörekvő osztály felszabadulási vágya tükröződik – kezdetben sok a kritikai elem, s kifejezheti, élesztheti a tömegek felszabadulási törekvését, harckészségét. „De nem szabad elfelejtenünk – folytathatjuk Lenin figyelmeztetésével – Marxnak azt a mélyértelmű megjegyzését, hogy az utópikus szocializmusban a kritikus elemek jelentősége » fordított viszonyban van a történelmi fejlődéssel «. Minél jobban kibontakozik, minél határozottabb jelleget ölt azoknak a társadalmi erőknek a tevékenysége, melyek . . . megszabadítanak bennünket korunk szociális bajaitól, annál gyorsabban »veszti el minden gyakorlati értelmét és minden elméleti jogosultságát« a kritikai utópikus szocializmus" (Összes művei. 20. köt. 94. old.)

A forradalmi mozgalom érett szakaszában az utópia elveszti a harckészség élesztésének funkcióját, sőt gyengíti, leszereli a gyakorlati erőket. Lenin Oroszországban akkor találta magát szembe vele, amikor a gyakorlati mozgalom már tettre érett; a moralizáló politika ekkor már a forradalmi osztály gyakorlati tetteinek fékezését, a vágyak szintjére való visszaszorítását jelentette. Semmitmondó általános emberi eszméinek megfelelt módszerei erőtlensége. Például az, hogy a nép többségi akaratára hivatkozott, a nép erejére való

támaszkodás nélkül.[2] Az, hogy a reális erők összeütköztetése nélkül, rábeszéléssel akarta a tőkéseket a haladásra bírni vagy a forradalmi mozgalmak bonyolult harci szabályai, a kitartás és a hajlékonyság dialektikája helyett a gyermekszoba játékszabályait akarta átvinni a politikai küzdőtérre. Ezzel kapcsolatban, a liberális Szuhanov elmefuttatását elemezve, írja Lenin: „Lehetséges, hogy a gyerekszobában az »önkéntes átengedés« arra enged következtetni, hogy könnyű a visszaszerzés: ha Kátya önként átengedi labdáját Másának, lehetséges, hogy »könnyűszerrel« visszaszerzi. De az orosz intellektueleken kívül nem sokan vállalkoznának arra, hogy ezeket a fogalmakat átvigyék a politikára, az osztályharcra" (ugyanott, 126. old.). Egyszóval az elméleti tehetetlenség itt módszertani erőtlenséggel párosul, amit Lenin szellemesen morális alkímiának nevezett.

A politikamentes morál és a moralizáló politika egyaránt olyan etikai álláspont, mely képtelen a valóság folyamatait, a politika és erkölcs viszonyát helyesen megragadni.

[2] „A nép többségére való hivatkozás . . . a forradalom konkrét kérdésében – írja Lenin – még semmit sem dönt el. Ez a hivatkozás egymaga, mint bizonyíték, éppen a kispolgári illúzió iskolapéldája, azt jelenti, hogy nem akarják elismerni, hogy a forradalomban le kell győzni az ellenséges osztályokat . . . ehhez pedig nem elegendő a »nép többségének akarata«, ehhez azoknak a forradalmi osztályoknak az erejére van szükség, amelyek akarnak és tudnak harcolni" (Összes művei. 34. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 125. old.)

2. ERKÖLCS A POLITIKÁBAN – POLITIKA AZ ERKÖLCSBEN

Mi az erkölcs és politika viszonyának helyes megoldása? Ahhoz, hogy ezt felvázolhassuk, előzetesen tisztáznunk kell az erkölcs és politika fogalmának néhány, a mi szempontunkból különösen fontos mozzanatát.

Az erkölcs fogalmát, lényegét illetően itt csupán utalni szeretnénk arra az alapvető lenini gondolatra, hogy nincs önmagában vett erkölcs, az erkölcs – a társadalmi viszonyok által meghatározva – mindig az osztályérdek kifejezője, s hogy „a kommunista számára az egész erkölcs . . . a kizsákmányolók ellen folytatott tudatos tömegharcban áll" *(Lenin* Művei. 31. köt. 298. old.).

A politika – Lenin szerint – „a gazdaság legkoncentráltabb kifejezése" (Művei. 32. köt. Budapest 1953. 16. old.). Ez az, amit témánk szempontjából először is figyelembe kell vennünk. A politika, éppen úgy, mint az erkölcs, nem önérték, hanem meghatározott – mégpedig alapvetően ugyanazon forrás által, mint az erkölcs – s a társadalmi összfolyamatokban szintén eszköz funkciójú. Az, hogy a politika koncentrált gazdaság, Leninnél filozófiai elv, s nem a politika meghatározása, nem tárgyának, tartalmának, viszonyainak körvonalazása. A politika – éppen úgy, mint az erkölcs – sajátos belső tartalommal, specifikus tulajdonságokkal rendelkezik. Forrása és tartalma nem azonos. Forrása: a gazdasági viszonyok, tartalma pedig mindenekelőtt az osztályoknak, csoportoknak a hatalomhoz való viszonya. A politikai viszonyok tömegek érdekét és sorsát érintő viszonyok. A politika ott kezdődik, ahol milliók lépnek érintkezésbe, ahol nagy tömegek (osztályok) – s nem egyes egyének – alapvető, lényeges érdekei feje-

ződnek ki, mégpedig koncentrált, általánosított formában. További specifikuma, hogy intézményesedik, létezése intézményekkel, politikai szervezetekkel (állam, pártok, szervezetek) függ össze.

Az erkölcs is, a politika is felépítményi jelenség, egyik sem önmagában vett érték, mindkettő végső soron a társadalom anyagi viszonyai által meghatározott, következésképpen érték vonatkozásban nem is rangsorolhatók. A lenini történetfelfogásban egyébként az össztársadalmi folyamatban a determináns tényezők között van ugyan prioritás, de ez sohasem érték szerinti rangsor.

A társadalmi tevékenység minden egyes területe egyaránt lehet haladó s retrográd, lehet pozitív és negatív, de az értékdifferencia nem a politika és erkölcs között áll fenn, hanem a politikai és az erkölcsi szférákon belül alakulhat ki pozitív vagy negatív értéktartalom. A kérdés tehát nem úgy merül fel, hogy az erkölcs vagy a politika értékesebb-e, hanem úgy, hogy melyik osztály politikája és melyik osztály erkölcsi struktúrája hordoz magában több értéket.

Ahhoz, hogy az erkölcs és politika viszonyát konkréten tárgyalhassuk, röviden érintenünk kell a politika konkrét megnyilvánulási formáit is. Terjedelmét, szféráját tekintve a politika többféleképpen – szűkebb és tágabb összefüggésben – közelíthető meg. A szűkebb értelmezésével már találkoztunk. Ez esetben a politikai gépezet közvetlen irányítását, taktikai akciók végrehajtását, a kormányzati tevékenységet jelenti. A politikai élet totalitásának valóban van ilyen viszonylag önálló szférája. De ha a politikán csupán ezt értjük, „ha a politikát a régi értelemben vesszük, nagy és súlyos hibába eshetünk" *(Lenin* Művei. 31. köt. 382. old.). „Mit értünk a politikán?" – teszi fel a kérdést Lenin, s szélesebb

értelemben úgy határozza meg, hogy „*a politika a tömegek közéleti aktivitása*" nemcsak kormányzási tevékenység, hanem társadalmi tevékenység „alul" és „felül", a tömegeknek a gazdasági, az ideológiai, az állami és társadalmi közügyek intézésében, végrehajtásában kifejtett magatartása (lásd ugyanott).

E szélesebb értelemben felfogott politikai szféra most már több, egymástól viszonylagosan elkülöníthető területre tagolható. Mégpedig a politika felfogható: 1. mint politikai elmélet (ezen belül taktika és stratégia); 2. mint ideológiai gyakorlat: ideológiai osztályharc, propaganda, politikai nevelés stb.; 3. mint gyakorlati politika, gyakorlati osztályharc, a tömegek közéleti tevékenysége; 4. mint kormányzati gyakorlat, s ebből kiválhat egy sajátos probléma; 5. a politikus személyes magatartása. Ezeknek a problémaköröknek az elhatárolása feltétlenül szükséges a politika és erkölcs viszonyának konkrét elemzéséhez, annál is inkább, mivel az erkölcs is mint totalitás hasonló módon rétegződik. Az erkölcsi totalitáson belül megkülönböztethető: 1. az erkölcsi tudat-ideológia, az elmélet, 2. az erkölcsi gyakorlat, 3. az egyén moralitása.

Vizsgáljuk meg az erkölcs és politika viszonyát a fenti relációk alapján, külön-külön elemezve.

a) Az erkölcs és politika viszonyában kétségtelenül a legátfogóbb összefüggés az elméleti, *a két társadalmi tudatforma kapcsolata*. Lenin e két szféra összefüggését illetően azon az állásponton volt, hogy viszonylagos önállóságukat megtartva kölcsönösen áthatják egymást – ellentétben a politikamentes morál (ellentét), a moralizáló politika (azonosság) képviselőivel.

A két társadalmi tudatforma legáltalánosabb közös vonásait – felépítményi jelleg, meghatározottság, értékelő tudat – már érintettük, most objektív különbsé-

geikre, közülük is elsősorban a politikai és erkölcsi értékelésben megnyilvánuló különbségre igyekszünk rámutatni.

A két tudatforma közti különbség e tekintetben elsősorban az értékelés távlatában rejlik. A politikai tudat magába foglalja egy osztály aktuális gyakorlati tevékenységének és távlati perspektívájának értékelését egyaránt, vagyis a taktika és a stratégia egysége. Az erkölcs viszont, mint az egyén és közösség viszonyait kifejező és érdekeit képviselő tudat, mint a jelen és a jövő, a van és a kell feszültségét magában hordó tudat, általánosabb követelményeket tartalmaz, mint a konkrét napi valósághoz kapcsolódó taktika, de részlegesebb célokat állít fel mint a társadalom távlati jövőjét körvonalazó stratégia. A helye tehát a taktika és a stratégia között van, s mint ilyen cél funkciójú az elsőhöz és eszköz funkciójú az utóbbihoz képest.[3]

Ezen általános különbségből származik az, hogy a politika és erkölcs ontológiai egységén belül objektív divergencia állhat elő különböző konkrét vonatkozásokban, például a gyakorlati tevékenység különböző szempontú megítélésében. Az értékelési divergencia abból ered, hogy pl. a politikában nem az az érdekes, ki képvisel egy eszmét, s az is másodlagos, hogy milyen szándékkal foglal állást, itt a lényeg az, kinek, melyik

[3] Ez a korreláció természetesen addig áll fenn, amíg a politika szférája egyáltalában fennmarad. A kommunizmusban a politikának mint az osztályok közötti viszony kifejezőjének elhalásával az erkölcs nem szűnik meg létezni. De valószínű ott is a jelenkori relációkhoz hasonlóan az erkölcs a napi tevékenység és a távlati tendencia közötti hidat fogja képviselni, csakhogy nem politikai vonatkozásban is megfogalmazott, hanem már csak szociológiai-filozófiai szinten megközelített előlegezett társadalomeszményhez fog viszonyulni.

osztálynak van haszna belőle. Az erkölcsi értékelés viszont mindig szubjektumra is vonatkoztatott. Az erkölcsi megítélésben fontos, hogy milyen a tett tartalma, de jelentős, a megítélésnél egyszerűen elkerülhetetlen a tett hogyanjának minősítése is. Ebből ered az erkölcsi és politikai felelősségre vonás különbsége is: a politikában az értékelés tárgya a tett következménye, társadalmi hatása, az erkölcsben a magatartás egésze: a szándék, a tett, s az előre látható következmény egysége. S a különböző nézőpont következtében a felelősségre vonásnál – különösen kiélezett politikai szituációban – igen komoly divergencia, belső feszültség alakulhat ki. „Egyéni tekintetben (értsd: erkölcsi tekintetben – *F. E.*) igen nagy a különbség azok között – írja Lenin –, akik gyengeségből árulók és azok között, akik szándékosan, számításból árulók; politikai tekintetben nincs köztük különbség, mert a politika – emberek millióinak tényleges sorsa, és sorsukon nem változtat az a körülmény, hogy gyengeségből vagy haszonlesésből árulták el" (Művei. 30. köt. Budapest 1953. 355. old.).

Mindezek ellenére nincs általában antagonisztikus ellentét a politika és erkölcs, a politikai és erkölcsi értékelés között. A fentiek csak a különbségeket, az ebből eredő esetleges feszültséget jelzik. Pontosabban: egy osztály erkölcsi tudata és egy másik osztály politikai tudata között antagonisztikus ellentét lehetséges, de ez nem általában a politika és erkölcs ellentéte, hanem az objektív társadalmi osztályérdekek ellentétének tükröződése. Az ugyanazon osztály érdekét kifejező politikai és erkölcsi értékelés közti különbség nem válik antagonisztikussá. Gyakran persze lehet konkrét feszültség a viszonylag célszerűtlen taktika és az erkölcs között vagy a tespedő erkölcsi tudat és a politikai stratégia között, de ez a fejlődés folyamán megoldódik. Különb-

ségük inkább egymásra hatásukat, kölcsönös kapcsolatukat szüli, mint az ellentétté transzformálódást.

Fő vonalaiban a politika és erkölcs áthatják egymást, a politikában benne van az erkölcs, pl. a társadalmunkban a politika a tömegek valós jelenbeli érdekeik kielégítési feltételeit biztosítja, s céljában is igényli az egyének önkibontakozását úgy, hogy az egyénekre nem tisztán eszközként, hanem eszközként és célként tekint. S az erkölcsben is benne van a politika, amennyiben az az egyének saját távlati érdekét szolgálja, amennyiben a reális erkölcs tudatosítja, hogy az egyén felszabadulásának reális előfeltétele a közösség felszabadulása. Erkölcs és politika összefüggése konkrétabban kifejeződik pl. abban is, hogy egy szükséges, de csak az adott körülmények által determinált taktikai lépés, kompromisszum vagy szakítás (békülékenység vagy erőszak) ne emelkedjék az általános norma, az egyetlen járható magatartás rangjára – ebben az erkölcsi általánosító nézőpontnak igen nagy szerepe lehet. Más oldalról viszont az erkölcsi ideál sem nélkülözheti pl. a politikai stratégiát, hiszen nélküle reális embereszmény, reális erkölcsi ideál sem létezne.

b) A politikai gyakorlat és az erkölcsi gyakorlat konkrét viszonyának területét nem érintve, áttérünk a politika és erkölcs kölcsönhatásának egyik specifikus megnyilvánulására, *a kormányzás és erkölcs*, másképpen a hatalom és erkölcs problémájára. A nem marxista irányzatok egy része a politika és erkölcs viszonyának komplex problémakörét lényegében erre az egyetlen viszonylatra redukálják, s ebből vonnak le általános következtetéseket.

E szféra specifikus jellegét Lenin sem tagadta. Sőt e specifikum elméleti alapjait éppen ő dolgozta ki. Lenin – Marxra támaszkodva – a politikai viszonyokon belül

megkülönböztette az uralom és a kormányzó hatalom egymással összefüggő, de egymástól különböző viszonylatait. Felfogása szerint az állam lényegét illetően az első kérdés az, ki uralkodik, melyik osztály érdekét képviseli az állam. A második kérdés az, hogyan realizálódik az érdekképviselet, hogyan uralkodik az osztály. A kapitalizmus kialakulása óta – tárta fel Lenin – a hatalmon levő osztály, közvetve, egy sajátos réteg, a kormányzó réteg képviseletén keresztül uralkodik. Ezzel az uralom és kormányzás viszonylag elválik egymástól, kialakul a kormányzó hatalom viszonylag önálló szférája a maga sajátos funkcióival. S ez a differenciálódás nemcsak a kapitalista, hanem a szocialista államban is megtalálható. Lenin az új szocialista állam kialakulásakor, a IX. kongresszuson figyelmeztetett arra, hogy „az államot nem szabad összekeverni a vezetés kérdésével. Az uralkodó osztály nem biztos, hogy vezetni is képes" (OK(b)P XI. kongresszusa. Jegyzőkönyv. Moszkva 1965. oroszul). Következésképpen a szocialista államban is differenciáltan jelenik meg az uralom és vezetés (kormányzás). S létrejön a kormányzás (az uralkodó osztály, a proletariátus érdekeinek alárendelt) viszonylag önálló szférája. S ezzel itt is felvetődnek a hatalom és erkölcs specifikus problémái.

Megragadják-e a bolsevikok a hatalmat vagy sem – merült fel a forradalom előestéjén a kérdés Lenin előtt. S igenlő válaszának kimondásakor nem voltak morális aggályoskodásból eredő fenntartásai: a hatalom megragadásának időszerűségét az objektív osztály-erőviszonyoktól tette függővé. Sőt, a hatalom megragadását nemcsak politikai, de erkölcsi kötelességnek is tartotta. Ez a megközelítés távol áll attól az állásponttól, amelynek a kérdése az, hogy egyáltalában erkölcsös lehet-e a hatalom.

E kérdés mögött ugyanis az az elképzelés rejlik, hogy a hatalom eleve rossz, mert erkölcstelen módszereket használ, s az erkölcs eleve jó, mert humánus eszközöket feltételez. A hatalom kérdését Lenin szerint azonban nem lehet a módszerre redukálni: a történelem alakulása nem a hatalmi módszerek változása, hanem az osztályharc tartalmi, uralmi állapotának a függvénye. A hatalom kérdése elsősorban tartalmi kérdés: melyik osztály uralkodik, kinek a hatalmáról van szó. S csak ezután merülhet fel a módszer kérdése: hogyan, milyen eszközzel gyakorolja uralmát az illető osztály.

Hibás a fenti kérdésfeltevés azért is, mert az erkölcsöt sem lehet a történelmi folyamatoktól független instancia formájában felfogni. Az erkölcs éppen úgy, mint a politika (s ezen belül a hatalom) a társadalmi folyamatok szervezője, az osztályérdek kifejezője. Osztályálláspontról nézve értelmetlenné válik az a kérdés: egyáltalában erkölcsös lehet-e a hatalom. A kérdés reális megfogalmazása csak az lehet: *melyik (osztálytartalmú) hatalom erkölcsös, s mi módon kell a hatalomnak az osztály erkölcsi érdekeit figyelembe venni?*

A hatalom és erkölcs kérdése tehát mindenekelőtt ezen az alapon, egy adott osztály nevében funkcionáló kormányzás és ugyanezen osztály erkölcse viszonyában vetődik fel. E viszony kérdése a politikai hatalom tevékenységének szinte valamennyi területén felmerül. Ezek a vonatkozások témánk szempontjából három fő irányban közelíthetők meg: 1. a hatalom tevékenysége az osztályellenséggel szemben, 2. viszonya a saját osztályhoz és szövetségeseihez, 3. apparátusának belső jellege és tevékenysége saját osztályának funkciójához való viszonyában. Természetesen ezen tevékenységi körök áthatják egymást, mégis mindegyik határozott specifikummal rendelkezik. Erkölcsi vonatkozásban

különösen jelentős, hogy a kormányzás, a hatalom valamely vonatkozásban jogos tevékenységét ne vigye át más vonatkozásokra. Például az osztályellenség ellen használt jogos *módszerei* már nem alkalmazhatók a saját osztályához való viszonyában, s a szövetségeseivel kialakult kapcsolata nem válhat saját apparátusának mércéjévé, és megfordítva stb., stb.

A szocialista hatalomnak az osztályellenséggel szembeni viszonya politikailag és erkölcsileg is csak osztályálláspontra helyezkedve értékelhető helyesen. Az általános emberi nézőpont e vonatkozásban az osztályérdek elárulását – tehát objektíve sem az általános emberi érdek megvalósulását – jelentené.

Az osztályellenséggel szemben a hatalom a diktatúra álláspontján áll, s ha szükséges, az erőszakot, a forradalmi terrort is alkalmazza. Az erőszak, a terror nem áll ellentétben az erkölcsi elvekkel, pontosabban: az osztályérdekeket kifejező erkölcsi elvekkel. Objektíve így volt ez minden osztály esetében.[4] Ha az ellenség másképpen nem semmisíthető meg, az erőszakhoz kell nyúlni. „Azt mondják – fejti ki Lenin e gondolatot –, hogy a bolsevikok bevitték a kormányzásba a terror rendszerét, azt mondják, hogy Oroszország megmentése érdekében a bolsevikoknak le kell mondaniok a terrorról. Egy szellemes francia burzsoá jut eszembe, aki a polgári szempontot vallva, azt mondta a halálbüntetés megszüntetéséről: »Kezdjék el a halálbüntetés meg-

[4] Ezt a problémát érintve nagyon találóan mondta 1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság idején Rudas László, hogy a burzsoázia „mindig általános emberi szempontokkal, etikával vagy nem tudom mivel fog jönni, ebbe burkolva azt a tényt, hogy nem az fáj neki, hogy a proletárdiktatúra erőszakot alkalmaz, hanem az, hogy a burzsoázia ellen alkalmazza az erőszakot" *(Rudas László* felszólalása a pártprogram vitájában. 1919. MMTVD 6/a 583.old.).

szüntetését a gyilkos urak«. Ez a válasz jut eszembe, amikor egyesek azt mondják: »A bolsevikok mondjanak le a terrorról.« Mondjanak le róla az orosz tőkés urak és szövetségeseik . . . vagyis azok, akik rákényszerítették a terrort Szovjet-Oroszországra" (Művei. 29. köt. 554. old.).

Az erőszak alkalmazása természetesen nem öncél – a politikai szükségszerűség határolja be és az erkölcsi elvek figyelembe vétele kíséri. Ilyen erkölcsi elv az, hogy a szocialista hatalom válaszként alkalmazza. Továbbá, hogy tartalma nem perszonális: célja az ellenséges osztálynak mint osztálynak s nem egyéneinek a megsemmisítése. „Killing is no murder" – az „Ölés nem gyilkosság" –, vallja Lenin, de „az individuális merénylet célszerűtlen és ártalmas" *(Lenin* Művei. 35. köt. 121. old.). Mégpedig az individuális merényletet kettős összefüggésben is elvetette. A tömegmozgalom nélküli egyéni terror értelmében és csak a személyek megfélemlítését szolgáló s nem az osztály hatalmát megsemmisítő önhatalmú terror értelmében (lásd Mi történt a portugál királlyal c. cikkét. Művei. 13. köt. 487–491. old.).[5]

[5] Lenin ezen álláspontját fejezi ki Kun Béla is 1919-ben, a Magyar Tanácsköztársaság idején mondott beszédében. „Ha mi nem is azt akarjuk, hogy a burzsoát egyenként irtsuk ki . . . de kétségtelen, hogy a burzsoá osztálylétét minden erővel meg kell semmisítenünk, mert mi egy osztálymentes társadalomra, a szocialista, a kommunista társadalomra törekszünk." Ugyanis — folytatja tovább gondolatát Kun Béla – „Aki azt akarja, hogy forradalmunk ne legyen véres, hogy minél kisebb áldozatokba keruljön, hogy – bár nem ismerjük az osztályközi humanitást – minél humánusabb legyen, annak arra kell törekednie, hogy a diktatúra gyakorlása minél szilárdabb, minél erélyesebb legyen. Csak így kerulhető el az, hogy proletárvér ömöljön" (MMTVD 6/a. 215. old.).

Ilyen erkölcsi tartalmat is magában hordozó elv az is, hogy az osztályellenséggel szembeni jogos eszközöket a saját osztállyal szemben nem szabad alkalmazni. S megfordítva, a saját osztályon belüli viszonyok törvényei: így pl. a nyíltság, egyenesség, igazmondás követelményei sem használhatók az osztályellenséggel való harcban. „Ha egyszer az ellenség – írja Lenin – kanyargós vonalban halad, nem pedig egyenesen, akkor nekünk is nyomában kell lennünk, hogy minden kanyarnál elkaphassuk" (Művei. 30. köt. 476. old.). S ebben a harcban át kell vennünk az ellenség által használt eszközöket, annyira, hogy „szükség esetén mindenféle cselfogáshoz, ravaszsághoz, illegális módszerekhez, az igazság elhallgatásához folyamodhatunk". *(Lenin* Művei. 31. köt. 42. old.). A politikai életnek ez a sajátos oldala, a taktikázás, természetesen nem jellemezheti az egész kormányzási tevékenységet, ez csak az osztályellenséggel szemben jogos, a saját osztállyal szembeni alkalmazása politikai és erkölcsi károkat okozna. E distinkció határozott, következetes alkalmazásában nemcsak a politikai, hanem az erkölcsi mérlegelés is szerepet játszik.

Ugyanaz az államhatalom, mely diktatúra az osztályellenséggel szemben, demokrácia a saját osztálynak. S e vonatkozásban kétségkívül másféle módszerek merülnek fel, mint az előző esetben. Káros politikai és erkölcsi következményekkel járó hiba ugyanazt a módszert alkalmazni a különböző viszonyokra. A szocialista állam demokratizmusának természetesen semmi köze a tiszta demokrácia illúziójához vagy anarchiájához. Struktúráját a demokratikus centralizmus elve, a szabadság, az öntevékenység, a fegyelem és az egységes akarat fejezi ki. „A demokratikus és szocialista centralizmussal sem az egykaptafára-húzás, sem a felülről

bevezetett egyformaság nem fér össze. Az egységet az alapvető, a fontos, a lényeges kérdésekben nemcsak nem zavarja, hanem biztosítja a változatosság a részletekben, a helyi sajátosságokban, az ügyek kezelésének módszereiben ... az élősdiek felszámolásának és ártalmatlanná tételének útjaiban" *(Lenin* Művei. 26. köt. Budapest 1952. 428. old.). E demokratikus centralizmus a fő kérdésekben egységet, fegyelmet jelent, vaskezű határozottságot a zülléssel szemben. Hiszen „magától értetődik – írja Lenin –, hogy egy ilyen mélyreható átalakulás idején múlhatatlanul »megmutatkozik« a régi társadalom bomlásának valamennyi, szükségszerűen nagyszámú eleme ... A bomlásnak ezek az elemei viszont nem tudnak »megmutatkozni« másképp, mint úgy, hogy nő a bűnözés, a korrupció, a spekuláció és minden effajta ocsmányság. Hogy ezzel elbánjunk, ahhoz idő és vaskéz kell" (Művei. 27. köt. Budapest 1952. 259. old.). De természetesen a társadalom átszervezése, új gazdasági-politikai-szociális emberi viszonyainak kialakítása egyedül az erőszak eszközével megvalósíthatatlan. Az anyagi és eszmei (erkölcsi) érdekeltségre kell támaszkodni. 1917-ben ezt írta erről Lenin: „Azt mondják: – Lenin erőszak helyett az erkölcsi befolyásolást ajánlja! De ostobaság azt képzelni, hogy csupán erőszakkal meg lehet oldani a kommunista társadalom építése során az új tudomány és technika megszervezésének kérdését" *(Lenin* Művei. 29. köt. 59. old.).

A politikai hatalom feladata valóban több az erőszak alkalmazásánál. Feladata koordinálni, döntéseinél figyelembe venni a politikai szükségszerűség mellett a gazdasági célszerűséget és az eszmei-erkölcsi értékek fejlesztésének követelményeit. S amennyiben lehetséges, ezen igények harmonikus megvalósítására kell törekednie.

A politikai hatalomnak ahhoz, hogy szerteágazó

feladatait, az osztályellenség elleni harcot, az új társadalom sokoldalú, alkotó építését realizálhassa, elvi alapokon álló, szilárd, határozott igazgatási apparátusra s ezt vezető pártra van szüksége. A politikai hatalomnak ilyen jellegű intézményesedése az erkölcs és politika sajátos, új viszonylatrendszerét hozza létre.

Az apparátusban jóval nagyobb fegyelemre, szigorúbb egységre, határozottabb végrehajtási akaratra van szükség, mint a társadalmi tevékenység egyéb szféráiban. Éppen „a rugalmas manőverezés érdekében – az apparátus legnagyobb szilárdságára van szükség" (*Lenin* Művei. 36. köt. Budapest 1958. 551. old.). A társadalom különböző rétegeiben a szocializmus idején is megtalálhatók a politikai és ideológiai nézeteltérések, de a párt- és az államvezetés szintjén fokozottabb az ideológiai-politikai egység követelménye.

Sokan úgy vélik – s ezt politikailag hibásnak, erkölcsileg gyengeségnek tartják –, hogy a kommunisták azt a „furcsa" politikai geometriát követik, melynek törvényei szerint az áll tőlünk a legtávolabb, aki legközelebb áll hozzánk. A helyzet azonban az, hogy a legfelsőbb szinten a döntéshozatal utáni nézeteltérések, frakcióharcok, pluralista álláspontok – még ha ezek azonos szándékból s azonos stratégiából indulnak is ki, s csak taktikai kérdésekben különböznek – a politikai hatalom szétforgácsolásához, társadalmi anarchiához vezetnének. Természetesen a harcban – s itt ismét erkölcsi elvről is van szó – meg kell különböztetni a nézeteket a személyektől, s a kérlelhetetlenség csak a téves nézetekkel szemben érvényesíthető, de nem alkalmazható az illető személyek emberi-erkölcsi – s főképpen egzisztenciális – létére. S hogy ezt Lenin mennyire határozottan vallotta, arra számtalan példát ismerünk gyakorlati tevékenységéből. (Például Gorkijhoz való viszonya vagy

szélesebb összefüggésben Zinovjevhez való viszonya. Az utóbbit, nézetei miatt, 1917 októberében ki akarta záratni a pártból, s novemberben már együtt dolgozott vele felelős pozícióban stb.)

Az igazgatási szféra szükségessége, az apparátus szilárdsága természetesen – elvileg – mindig magában rejti azt a veszélyt, hogy az apparátus „önmagában fő", hogy intézményesedése szempontjai eluralkodnak, önállósulnak s elszakadnak rendeltetésének tartamától, hogy az osztályérdek szolgálatának funkciója az önfenntartás céljává, öncéllá degradálódik. Ez a minden osztály politikai apparátusában meglevő veszély azonban egyrészt sohasem realizálódik abszolút módon, minden apparátus kénytelen a társadalom alapvető érdekeit tartalmilag is realizálni, másrészt a proletár állam életében ez a veszély objektíve jóval kisebb, jóval korlátozottabb, mint pl. a kapitalizmusban. Egyebek között azért is, mert egyre inkább eldől a ki kit győz le társadalmi erőegyensúly állapota, s ennek következtében az osztályharc „holtpontra" jutásának nincs társadalmi bázisa. Ezzel megszűnik a „bonapartizmusnak", az igazgatási intézmények viszonylag nagy hatalomra szert tevő önállósodásának az objektív társadalmi forrása és rendeltetése. Mégis, a szocializmus körülményei között is – kisebb mértékben ugyan, de ettől erkölcsileg, politikailag nem kevésbé károsan – kialakulhat az apparátus bürokratikus módszereinek eltúlzása, elburjánzása. A szocializmus körülményei között kialakuló és ható bürokratikus rendszerek forrásával itt nem foglalkozhatunk, hiszen ezek történetileg minden korszakban más és más forrásból táplálkoznak. Megítélésük alapja azonban nem lehet a semleges ember álláspontja (a torzulások felett átsiklik vagy tudomást sem vesz róluk), sem a moralizálás (az egész társadalmi berendezkedést,

a hatalom tartalmát ezen formai szemüvegen keresztül nézi) avagy utópikus szemléletmód (a társadalom minden nehézsége, a gazdasági, szociális, kulturális és nemzetközi feltételektől függetlenül, egycsapásra rohamintézkedéssel megszüntethető). A bürokratikus jelenségek megítélését is arra az elvi alapra kell építenünk, amit Lenin utolsó írásában fogalmazott meg: „megóvni az apparátus szilárdságát. De az apparátus legyen a politikáért, ne pedig a politika az apparátusért. (Jó) bürokrácia a politika szolgálatában, ne pedig a politika a (jó) bürokrácia szolgálatában" (Művei. 36. köt. 551. old.).

Az apparátus tevékenységének van még egy igen lényeges összefüggése az erkölcsi tartalmakkal. Ez az ún. *közéleti* erkölcs, a közéleti tisztaság: a törvényesség betartása, a politikai-erkölcsi elviség, hűség, a politikai tevékenységben a partikuláris érdek előtérbe helyezéséből eredő erkölcsi-politikai bűnöktől való mentesség (karrierizmus, korrupció, megvesztegetés, protekció, visszaélések felszámolása stb.), a szakmai hozzáértés és az önállósággal párosuló felelősség.

Összefoglalva, a kormányzás és erkölcs, a hatalom és erkölcs viszonyát illetően itt is megállapítható a lehetséges divergencia és a lényegi egység ténye. A politikai hatalom szerteágazó, sokszintű és sokirányú tevékenységének harmóniája, összhangja – éppen a szerteágazó tevékenységi körök miatt – megtörhet, s ez feszültséget idézhet elő az erkölcs és hatalom között. Jelentkezhet ez az egyik vonatkozásban jogos módszernek egy másikra való átvitelében, vagy úgy, hogy objektív fáziseltolódás következik be a politikai szükségesség, gazdasági célszerűség és az erkölcsi értékek fejlesztésének harmóniájában, vagy e harmónia szubjektív megsértése formájában, s jelentkezhet az apparátus viszonylagos önállósulásában, a szolgálati funkciójától való eltérésben.

Mindez azonban egyrészt csak lehetőség, s ha részlegesen realizálódik, az sem vezethet a szocialista társadalomban lényeges ellentéthez.

Az erkölcs és politika a hatalom és erkölcs e vonatkozásában sem közömbös, avagy független egymástól s különösképpen nem ellentétes két szféra. A hatalom tevékenységében, az osztályharc e szférájában éppen úgy benne van az erkölcs, mint az erkölcsben a politikai osztályharc. A szocialista politikai hatalom tevékenységét áthatja az erkölcsi nézőpont (pl. feladata közé tartozik az állampolgárok minél nagyobb részének az államhatalom és az államigazgatás ügyeinek intézésébe való bevonása). S az erkölcs is csak akkor lehet forradalmi tartamú, ha összekapcsolódik a társadalmi élet tényleges folyamatával, a politikával, az osztályharcnak e centrális, döntő területével. Nemcsak az osztályharc, a politikai hatalom tételezi az erkölcsi nézőpontot, de a hatékony erkölcs is igényli a tényleges társadalmi mozgalmat, a munkásmozgalom politikai harcával való azonosulást.

c) A politika és erkölcs viszonyának társadalmi szintű megnyilvánulási formái után áttérünk az egyént, a személyi magatartást érintő vonatkozásaira. A probléma itt két részre oszlik: 1. a politikus emberi, erkölcsi tulajdonságainak szerepe. 2. az állampolgárok személyi struktúrájában a politikai és erkölcsi tartalmak viszonya.

A politikai harcokban, a politikai tevékenység szférájában a tömegek harca, tevékenysége mellett igen komoly szerepe van a mozgalmat, az intézményt irányító vezető politikus személyének. S ennyiben jogos az erkölcsi problémakört a politikus személye vonatkozásában is vizsgálni. Lenin világosan látta ezt az összefüggést és nagy gondot fordított rá. Tudta, a tömegek – életük tevékenységi köréből, látószögéből eredően – első

megközelítésben inkább a politikus erkölcsi tulajdonságaira, mint tetteinek politikai tartalmára figyelnek oda. Sőt, gyakran az előbbiből következtetnek az utóbbira, mindig érzékenyen reagálva az erkölcsi habitusra. „A dolgozó tömeg – írta Lenin – rendkívül finom ösztönnel érzi meg a különbséget a becsületes és odaadó kommunisták és azok között, akik ellenszenvet váltanak ki a kenyerét arca verejtékével kereső emberből, abból az emberből, akinek semmiféle kiváltsága, semmiféle »összeköttetése magasabb körökkel« nincsen" (Művei. 33. köt. Budapest 1953. 22. old.). A pozitív erkölcsi tulajdonságok emelik a vezető politikai rangját a negatívok rombolják hitelét, olyannyira, hogy „az erkölcsi bukás biztos záloga a politikai bukásnak" (*Lenin* Összes művei. 11. köt. 317. old.). Lenin szerint csak az lehet jó politikus, aki erkölcsileg is megállja a helyét. Felfogásában az erkölcsi tulajdonságok nem semmiségek, melyeket eltakarhat a nagy elvi pozitívum. E tulajdonságok lényegessé válhatnak, az apró hibák nagy politikai hibákhoz vezethetnek.[6]

[6] „Egy hajszál híján, hogy kialudt a »Szikra«" c. 1900-ban írott cikkében Lenin nagyon plasztikusan fejtette ki ezzel kapcsolatos álláspontját. Plehanovot jellemezve ezt írta: „Semmi kétség nem fér többé ahhoz, hogy ez nem rendes ember, . . . hogy erősen élnek benne az egyéni, kicsinyes önzés és hiúság elemei, hogy – nem őszinte ember. Ez a felfedezés úgy ért bennünket, mint a villámcsapás, mert eddig a percig mindketten rajongtunk Plehanovért . . . Mindenképpen azzal hitegettük magunkat, hogy ezek a hibák nem léteznek, hogy ezek semmiségek, hogy csak olyan emberek törődnek az ilyen semmiségekkel, akik nem értékelik eléggé az elveket. S íme, saját bőrünkön kellett meggyőződnünk arról, hogy az ilyen »apró« hibák eltávolíthatják a legodaadóbb barátokat, s hogy még ha meg is vagyunk győződve elméleti igazáról, ez semmiképpen sem tudja elfelejtetni visszataszító tulajdonságait" (Összes művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 320–321. old.). Vagy pl. Sztálin erkölcsi tulajdonságait jellemez-

Természetesen a politikus tevékenységét, személyiségének egészét nem szabad csak egy oldalról, morális tulajdonságai szerint megítélni. Ez még az egészséges közvéleményt sem elégíti ki: „Nem félünk megmondani, hogy munkánk jellege megváltozott. Legveszedelmesebb belső ellenségünk: a bürokrata, az olyan kommunista, aki felelős (majd pedig nem is felelős) szovjet állást tölt be, s mint lelkiismeretes ember köztiszteletnek örvend. Kissé ugyan tántorog, de sosem iszik alkoholt. Nem tanult meg harcolni az aktatologatás ellen, nem is tud harcolni ellene . . . Ebben a harcban, melyet ezzel az ellenséggel, ezzel a hozzánemértéssel és oblomovizmussal folytatunk, kivétel nélkül az egész pártonkívüli munkás-paraszt tömeg követi az élcsapatot, a kommunista pártot" *(Lenin* Művei. 33. köt. 217. old.).

A politikusnak pozitív erkölcsi tulajdonságokon kívül a hozzáértésre, szakmai-politikai érettségre, gyakorlati készségre is szüksége van. Lenin bármily fontosnak tartotta is az erkölcsi tulajdonságokat, sohasem redukálta ezekre a személyiséget valamilyen bornirt kispolgári moralizálóként. Értékelte a magatartás hogyanját, de a tett tartalmát is. Különösen az ún. végrendeletében felvázolt portrétablóból látható, mennyire sokoldalúan kutatta a politikus, a vezető tevékenységének egészét. A személyiség megítélésekor legalább négy alapvető tulajdonságot vett figyelembe:

1. A politikai és elméleti tisztánlátást, hűséget (azt, hogy a politikus ne csak velünk, de köztünk is legyen, pl. Trockij); 2. a szakmai jártasságot, felkészültséget

ve is kifejtette, hogy bizonyos jellembeli vonás „nem csekélység, vagy ha igen, olyan csekélység, amely döntő jelentőségűvé válhat" (Művei. 36. köt. 604. old.).

(pl. Buharin); 3. a vezetési készséget (Pjatakov); 4. a jellembeli, erkölcsi tulajdonságokat (Sztálin).

Az embert mint teljes személyiséget tekintve ezek a mozzanatok nemcsak a politikusra, a vezetőre vonatkoznak, hanem minden állampolgárra, minden emberre egyaránt. Lenin az emberben az egész embert kutatta, s a politikai, társadalmi forradalmat annak az erkölcsi értéknek a nevében is vállalta, amelyet az új ember, az új nemzedék e forradalom nyomán létrehoz, illetve amely ezt az új embert, új nemzedéket létrehozza. Azt az új embertípust, amely már mint típusra, mint átlagra – s nemcsak egyes élenjáró reprezentatív egyéniségekre – lesz jellemző: a sokoldalúan, harmonikus fejlettség.

Lenin a társadalom átalakításában, a kommunizmus felépítésében egy új, magasabb rendű emberi élet kialakításának előfeltételét, az új társadalomért való harcban az új embertípus, a sokoldalúan, harmonikusan fejlett ember kibontakozásának lehetőségeit látta. Ebben az embertípusban a történelmileg kifejlődött emberi lényegi erők – a munka, a közéleti tevékenység, a tudat, a fogyasztás és képességek mint emberi alaptulajdonságok – egyaránt harmonikusan tételeződnek. A harmonikus élethez e felfogásban tehát a közéleti tevékenység éppúgy hozzátartozik, mint a magánélet szférájában a fogyasztás, vagy képességek megnyilvánulásának területén a munka. A harmonikusan fejlett ember csak az lehet, akinek nemcsak a fogyasztás, a munka, de a közéleti tevékenység is életszükségletévé válik. Tömegméretekben ez az új embertípus csak a kommunizmusban jöhet létre, de a kommunizmusért végzett tevékenység, a forradalmi erkölcs talajára való helyezkedés lehetővé teszi magában a harc folyamatában – de csak ezen az úton – az új forradalmi egyéniségek élen-

járó rétegének kialakulását, majd tömegméretűvé válását.

Mit jelent az egyén számára a forradalmi moralitás? Ennek a szociális haladással, a társadalmi érdekkel való összhangja magától értetődő. De mit ad az embernek magának?

A közösséggel való széles körű kapcsolatteremtés, a közösség sorsával való azonosulás, a közösség érdekének s ezzel az egyén saját perspektivikus távlati érdekének a szolgálata az ember egyéniségének tényleges megvalósítását, önkibontakozását szolgálja. Paradoxonnak tűnő, de valóságos tény: minél inkább társadalmi a személyiség, annál inkább egyéni, eredeti, s fordítva, minél kevésbé társadalmi, annál kevésbé originális; minél szűkebbek, egyhangúbbak, korlátozottabbak az egyén közösségi kapcsolatai, minél kisebb körre terjed ki személyiségének látószöge és emocionális átélése, annál szűkebb lesz az egyénisége, annál üresebb lesz az élete.

S ugyanez vonatkozik az önállóság és az elkötelezettség viszonyára: az elkötelezettség egyenes arányban áll az önállósággal. A forradalmi egyéniség életében a politika nem pusztán attitűd vagy másodlagos szempont, hanem a személyiség *dimenziója*. A politikai elkötelezettség természetesen magában foglal bizonyos kötöttséget s bizonyos „lemondást". Lemondást a megalapozatlan kívánságokról, a lelkesedés szélsőségeiről, az egyéni különállás kényelméről. De mindez nem az egyéniség csorbulását, önmegvalósulásának elvesztését hozza magával. Éppen ellenkezőleg, gazdagodását s aktivitásának fokozását, energiájának feltárulását, képességeinek kibontakozását eredményezi. Politikai elkötelezettség nélkül nincs szenvedély, nincs nyugtalanság, nincs társadalmi aktivitás. Viszont aki elkötelezett, annak szíve van: érzelmileg gazdag, szolidáris, aggódó:

annak mája és epéje van: gyűlöl és tiltakozik, annak füle van: érzékeny a harmóniára és disszonanciára, annak intellektusa van: gondolkozik, keres, kutat, alkot – egyszóval egész ember, aktív, tevékeny lény. A politikai elkötelezettség nemcsak a közösség számára hasznos – ez az egyén érdeke is: az önkibontakozás, az önmegvalósulás terrénuma.[7]

Egyéni vonatkozásban is áll tehát, hogy a politikában benne van az erkölcs s az erkölcsben a politika. A politika – az igazi politika – nem lehet csak mesterség, rutinmunka, mellékállás, a politika hivatás és erkölcsi tett is: egyéni mérlegelés, választás, belső szenvedély, odaadás, elkötelezettség és aktivitás. S az erkölcs – a forradalmi egyéniség erkölcse – sem lehet csak a magánélet, a privát élet nézőpontja a „hogyan éljek" problémaköre, át kell hogy fogja az ember egészét érintő társadalmi viszonyokat és problémákat, azt, hogy merre halad a világ, az értékrendszerek választását, a társadalmi viszonyok átalakításának igényét, a politikai szférát s a benne való részvételt, tevékenységet. Csak így válhat az egyén önkibontakozásának is tényleges eszközévé, ha kilép az egyénnek az önmagához való szubjektív viszonyulásából, és a társadalmi folyamatok átalakításának tevékeny gyakorlati magatartásává válik.

[7] Fotyijeva, Lenin titkára írja visszaemlékezésében, hogy 1922-ben, mikor Lenin súlyos beteg volt, s az orvosok azt tanácsolták neki, hogy egyelőre ne foglalkozzon semmivel, orvosának, Kozsevnyikovnak azt mondta: „Kell hogy adjanak valami lehetőséget, hogy foglalkozzak valamivel, mert ha nem leszek elfoglalva, természetesen politikáról fogok gondolkodni. Politika – ez a leginkább magával ragadó dolog –, ettől csak még magával ragadóbb ügy terelhetne el, de ilyen nem létezik" *(L. A. Fotyijeva:* Lenin életéből. Moszkva. 1965. 180. old. oroszul).

3. SZENTESÍTI-E A CÉL AZ ESZKÖZT – AVAGY A CÉL ÉS ESZKÖZ ADEKVÁTSÁGA

Az erkölcs és politika problémaköréhez szervesen kapcsolódik a cél és eszköz viszonyának kérdése.

S ahogy a politika és az erkölcs viszonyában a téves kérdésfeltevés a politika vagy erkölcs alternatívájaként fogalmazódott meg, hasonlóképpen a cél és az eszköz viszonyában is ilyen jellegű szembeállítás volt a hibás kiindulópontok egyik alapja. Ez itt is két egymással ellentétes irányzatot hozott létre. Egyfelől „a cél szentesíti az eszközt", elvben kifejtett cinikus reálpolitikát, másfelől „az eszköz minősíti a célt" felfogásban a széplélek moralizáló, utópista álláspontját. Forradalmi tevékenysége során Lenin mindkét irányzat tipikus és közelálló képviselőivel szembetalálta magát. Velük folytatott elméleti harcát itt nem részletezzük. Csak utalni kívánunk egyrészt az eszköz prioritását valló tolsztoji moralizálás elvetésére, a „ne állj ellent erőszakkal a gonosznak" elv leleplezésére, másrészt az eszközök mérlegelés nélküli, elvtelen, anarchisztikus felhasználásának bírálatára, annak az álláspontnak az elvetésére, mely igen közel állt a „cél szentesíti az eszközt" jezsuita politikai-etikai elvéhez.[8]

Ezeknek az irányzatoknak a részletes elemzése helyett vizsgáljuk meg, mi a viszonya a marxistáknak, a

[8] Az etikai irodalom a „cél szentesíti az eszközt" elv első megfogalmazását Dietrich von Niehein címzetes verdeni püspöknek tulajdonítja. A püspök 1441-ben írta: „Amikor a léte forog kockán, az egyház mentesül az erkölcsi parancsolatok alól. Az egység mint cél, szentesít minden eszközt: szószegést, árulást, zsarnokságot, a szentségekkel való üzérkedést, bebörtönzést és halált. Mert minden egyházi törvény a társadalom céljait szolgálja, és a személyességet fel kell áldozni az általános jóért."

kommunistáknak „a cél szentesíti az eszközt elvhez. A forradalmi munkásmozgalommal szemben, kialakulása óta, különösen a lenini bolsevik gyakorlatra vonatkoztatva, a mai napig az egyik legfőbb vád, hogy a marxisták, a kommunisták a „cél szentesíti az eszközt" politikai elvből fakadó cinizmust testesítik meg.

Történelmi tapasztalat, hogy az uralkodó osztályok a feltörekvő forradalmi mozgalmakkal szemben mindig előhozakodnak a cél szentesíti az eszközt vádjával. Ez az argumentum mindig gyanús: mögötte valójában a burzsoázia saját módszereinek, avagy céljainak palástolása húzódik meg. Családd e vád azért is, mert valójában nem az eszközzel van bajuk, hanem azzal a céllal, amelyet a feltörekvő osztályok kifejeznek. A munkásmozgalom kialakulásának kezdetén már Marx leleplezte ezt a demagógiát. A burzsoázia – írta – „saját kezében minden fegyvert jogosnak tartott a plebejus ellen, míg a plebejus kezében bármilyen fegyver már magában véve bűntettnek számított" *(Marx–Engels* Válogatott Művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 535. old.). S e vád mögött Lenin is éppen e hazug képmutatást mutatta ki: „A nemzetközi burzsoázia – írta – 10 millió embert ölt meg, 20 milliót tett nyomorékká »saját« háborújában, annak eldöntéséért, hogy az angol vagy a német rablók uralkodjanak-e az egész világon. Ha a mi háborúnk a kizsákmányolók ellen félmillió vagy egymillió áldozatot fog követelni, a burzsoázia azt fogja mondani, hogy az előző áldozatok jogosak, az utóbbiak bűnösek" (Művei. 29. köt. 59. old.). S jogosan írja az amerikai marxista Howard Selsam: „Mielőtt komolyan foglalkoznánk azzal a kérdéssel, hogy »a cél szentesíti az eszközt«, előbb mindig meg kell vizsgálni, tiszta-e a lelkiismerete annak, aki ezt a kérdést felteszi" *(H. Selsam:* Filozófia a forradalomban. 181. o., oroszul).

Az, hogy szentesíti-e a cél az eszközt, túlságosan elvont kérdés. Tulajdonképpeni értelme az, hogy szentesíti-e a jó cél a rossz eszközt? Másképpen fogalmazva: az önmagában vett jó cél az önmagában vett rossz eszközt jóvá teszi-e vagy sem? Szabatosabb megfogalmazásban tehát eleve kiderül e kérdésfeltevés elméleti zavarossága. „Nem nehéz észrevenni – írja Tyitarenko –, hogy már a kérdésfeltevésben is a marxista dialektikával és etikával ellentétes elméleti premissza húzódik meg."[9]

Melyek ezek a téves módszertani előfeltevések? A kérdés feltételezi, hogy létezik valamiféle abszolút erkölcsi érték, valamiféle önmagában vett abszolút „jó", vonatkozzék ez akár a célra, akár az eszközre. Feltételezi továbbá egy önmagában való rossz eszköz létét. A valóságban a tárgyak, a folyamatok önmagukban sohasem eszközök, eszközzé csak a célra való vonatkozásukban válnak, ha ténylegesen viszonyba lépnek vele. A cél és eszköz metafizikus szétválasztásából, a cél és az eszköz önálló létformává való átalakításából ered azután a prioritásra mégpedig vagy a cél, vagy az eszköz elsődlegességére való kérdezés. S végül e metafizikus kérdésfeltevés lényegében *moralizáló* alapállású, rokon azokkal a már a Kanttól eredő s a pragmatizmuson át a mai napig terjedő felfogásokkal, amelyekben az etikai nézőpont, a normatív értékelés uralkodik az ismeretelmélet, a valóság igaz tartalmú tükrözése felett szemben a marxista felfogással, ahol az ismeretelméleti megközelítés, az ismeretelméleti igaz képezi a normatív értékelés alapját.

[9] *Tyitarenko:* A pragmatikus álmarxizmus. Moszkva 1964. 253. old. (oroszul). – E munkára az elemzés a továbbiakban is jelentős mértékben támaszkodik.

Arra a kérdésre tehát, hogy mi a kommunisták véleménye „a cél szentesíti az eszközt" elvről, a marxista nem adhat semmiféle konkrét feleletet; a cél és eszköz viszonyában a prioritásra kérdező problémafelvetés eleve téves. A cél és eszköz – éppen úgy, mint a forma és tartalom, szabadság és szükségszerűség, elmélet és gyakorlat – korrelatív viszonyt jelölő kategóriák, egymástól elválaszthatatlanok, egymás által léteznek, tehát csak egymással való relációjukban értelmezhetők. Nincs elvi prioritás a cél és eszköz viszonyában. A marxista etikai-politikai álláspont programja *a cél és eszköz adekvátságára való törekvés*. Ez természetesen program, s nem az eszköz és cél azonosságát, esetleges gyakorlati konfliktusuk lehetőségének tagadását, kizárását jelenti.

E probléma megközelítésekor a marxista etika első kérdése a cél tartalmára vonatkozik.

A céltételezés után azonban annak realizálására kell törekednünk. S ettől kezdve a cél már nem puszta óhaj, hanem törekvés, akarat lesz, mely kutatja, keresi realizálási eszközeit. Nem elég a jövőt kívánni, a célt el is kell érni, s ehhez tudni kell ennek *hogyanját*. A tett és végrehajtásának mikéntje éppen úgy erkölcsi kérdés, mint maga a cél. Lenin azt mondta Clara Zetkinnek: „ha félünk ettől, s ezért nem tesszük azt, ami célszerű és szükséges, akkor akár mindjárt oszlopokon trónoló indiai bálványokká változhatunk. Ne moccanjunk, jaj, csak ne moccanjunk, mert még lebukfencezhetünk elveink magas oszlopáról! A mi esetünkben azonban nemcsak azon fordul meg a dolog, hogy *mit* követelünk, hanem azon is, hogy *miként* követelünk" *(Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1957. 89. old.).

A mindennapi élet gyakorlatában az erkölcs éppen az eszköz szintjén, tehát a gyakorlati cselekvések révén

realizálódik. Így az ideológiai-erkölcsi viták többsége is – érthetően – az eszközök választása körül folyik. A cél tételezése után ezen viták jogosak és szükségesek. Jogosak, hiszen a célhoz – a valóság bonyolult viszonyait s alternatív lehetőségeit figyelembe véve – több, sokféle út, módszer vezethet. Ilyenkor az eszközválasztásban felmerül az eszközökre vonatkozó erkölcsi mérce figyelembevétele is. Sokféle út valósulhat meg, de természetesen nem bármiféle út. Az eszközök a valóság által és a célok által objektíve korlátozottak. A célnak mindig megvan a maga *adekvát eszközmezője*. Vannak olyan eszközök, melyek nem alkalmasak a cél elérésére s vannak olyanok is, amelyek felhasználása magát a célt deformálja. A legjobb cél érdekében a legjobb szándékkal kiválasztott módszerekről is kiderülhet, hogy a szándékkal éppen ellentétes hatást váltanak ki. Minden politikus, etikus, pedagógus tudja, hogy az emberek gyakran olyan módszerekkel próbálják megnyerni mások rokonszenvét, amelyek természetüknél fogva, vagy pedig az adott időben a várható társadalmi reflexió miatt vereségre vannak kárhoztatva. Lenin jó érzékkel – éppen erre hívta fel a figyelmet 1919-ben az Internacionalista Tanítók II. kongresszusán: „Az iskola átformálása természetesen nehéz dolog. S itt persze történtek – és ma is észlelhetők – hibák és olyan kísérletek, hogy az iskola és a politika kapcsolatának elvét hamisan értelmezzék, durva és visszataszító módon elferdítsék azáltal, hogy ügyetlenül próbálják ezt a politikát bevinni a még fiatal serdülő nemzedék agyába... És kétségtelen, hogy az alapelvnek ez ellen a durva alkalmazása ellen mindig harcolnunk kell" (Művei. 28. köt. Budapest 1952. 427. old.).

Bizonyos módszerek felhasználása egyenesen a cél lejáratásához vezet. Például a szocializmus építése során

annak idején elkövetett törvénysértések sokak szemében a cél lejáratásához vezettek, sőt előidézték a szocialista eszme bizonyos deformálódását is. A céllal adekvát eszközök hiánya az ügy bukását eredményezheti, pl. 1871-ben a párizsi kommün idején az osztályellenség elleni határozatlanság, amire Marx utalt, vagy az 1919-es Tanácsköztársaság idején elkövetett hibák. Az eszköz hibás megválasztásából eredő veszélyre utalt Lenin is pl. Mjasznyikovval való vitájában. Mjasznyikov az 1920-as években a párt apparátusában megnyilvánuló bürokrácia ellen harcolva azt a teljes sajtószabadság és lényegében véve a többpártrendszer programjával akarta elkerülni. Ezzel kapcsolatban írta Lenin: „Ön balra tért, jobbra ért. A kommunista pártot akarta gyógyítani és olyan orvosság után nyúlt, amely biztos halált okoz – persze nem az Ön révén, hanem a nemzetközi burzsoázia révén" (Művei. 32. köt. 544–545. old.).

A dolgok tehát csak a cél által meghatározva válnak eszközzé. Ugyanakkor a cél is csak az eszköz által lesz valós céllá. „Az eszköz cél nélkül vak, s a cél viszont eszköz nélkül üres" *(H. Selsam:* Etika és haladás. Kossuth Könyvkiadó 1966. 107. old.). A köztük levő viszony tehát kétoldalú: nemcsak a cél határozza meg az eszközt, hanem az eszköz is a célt. Az eszköz a realizálódási folyamatban korrigálhatja, módosíthatja, illetve igazolhatja, bizonyíthatja a cél tartalmát. Egy tudományos alapra épülő mozgalom céljai mindig dinamikusak, a valóságból eredőek és a gyakorlati folyamatok hatására módosulnak. Hányszor módosította Lenin is elképzeléseit a célok elérésének reális eszközeit keresve. Például a forradalom előtt úgy képzelte, hogy a szocialista társadalom önigazgatáson alapuló kommunákból fog felépülni, s a valóság objektív menete, a társadalom struktúrájának elemzése nyomán módosította

ezt az elképzelést. 1918 után az államforma lényegét már a demokratikus centralizmuson alapuló szovjetrendszerben látta. Így korrigálódott több esetben is céljainak konkrét tartalma.[10] Az eszköz tehát formálja, alakítja a célt, s így nemcsak az eszköznek van szüksége a cél általi igazolásra, a célnak is szüksége van az eszköz általi bizonyításra.

E kettős folyamat ismételten igazolja a cél és az eszköz viszonyának belső meghatározottságát: azt, hogy egymást áthatják, s hogy e viszony objektíve is az adekvátságot igényli. Az adekvátság azonban nem azonosság. Egységük nem zárja ki a közöttük levő objektív divergenciát.

Az objektív divergencia okai közül csak néhányra szeretnénk rámutatni. Az egyik objektív különbség abból ered, hogy a cél a jövő előlegezett képe, az eszköz a jelen valósága. Az eszköz tartalmát következésképpen nemcsak a cél, de a jelen valósága is meghatározza. Például a szocializmus építésének eszközeit nemcsak e cél belső struktúrája határozza meg, hanem az osztályharc jelen állapota, a külső és belső ellenség tevékenysége is. Ezen külső nyomás hiányában nyilvánvalóan más utak és eszközök vezetnének a célhoz mint ma, amikor a mozgalomnak ezzel a tényezővel is számolnia kell. Ebből adódik, hogy a mozgalom olyan eszközökkel is él, melyeknek kiküszöbölése nevében jött létre, melynek megszüntetése a célja. Például az osztályharc eszközeihez folyamodik, hogy végeredményben kialakuljon az

[10] Gorkij azt írta Leninről: „Én tudom, ő az embereket szerette, nem az eszméket, tudja Ön azt, hogyan gyúrta-alakította az eszméket, ha a nép érdeke azt megkövetelte . . . Nem az eszme szolgálója, mindig az eszme alkotója volt" (Ludwig, Gorkij, Rolland, Barbusse, Wells Leninről. Kossuth Könyvkiadó 1957. 274. és 281. old.

osztály nélküli társadalom, ahol már maguk az osztályok szűnnek meg létezni. Ebben az értelemben a cél és eszköz tartalmában, irányultságában valójában különbség van. Szemléletesen fogalmazza meg ezt az elkerülhetetlen ellentmondást B. Dunham haladó amerikai szociológus: „Szeretni az emberiséget azt jelenti, harcolni az ellenségeivel" (*B. Dunham:* Az ember a mítoszok ellen. Moszkva 1961. 129. old. oroszul.).

A cél és eszköz közötti objektív divergencia továbbá abból is származik, hogy bármely dolog eszközmivolta mellett sajátos léttel is bír, valami *más is* mint eszköz. E sajátosságánál fogva a cél realizálódási folyamatában magát a célt is módosítja. Tehát sem az eszköz, sem a cél nem örök, változatlan természetű kategóriák. Kölcsönös meghatározottságuk által maguk is változnak. De éppen a kölcsönös meghatározottságukból ered viszonyuk belső tartalma, belső egymásrautaltsága, belső lényegi adekvátságuk ténye. S ebből ered a szubjektumra nézve az adekvátságra törekvés követelménye, de egyben ennek realizálási nehézsége is.

Ez az objektív meghatározottság szabja meg a politikai-etikai feladatot is: minden eszközt, gyakorlati tettet a történelmi gyakorlat összefüggés-rendszerébe helyezve kell megítélni, különben nem láthatók a távlatok, nem érthetők a felhasználás okai. Emellett a célhoz való viszonyítás nélkül a mozgalom opportunista módon az empirikus valóság mindennapjaiba süllyedne. Másfelől az eszköz igazolja, bizonyítja a cél valódiságát. Objektív meghatározottsága szerint is, de ez politikai-etikai feladat is: minden mozgalomnak szüksége van az ügy, a célok igazában és értelmében való bizonyosság tudatára. Az adekvát eszközök helyes funkcionálása alátámasztja, erősíti ezt a meggyőződést. E kölcsönös folyamat etikai követelménye éppen *a cél és eszköz adekvátsá-*

gára való törekvés. S maga e követelmény is egyszerre cél és eszköz. Cél annyiban, hogy az adekvátság elérése norma, program, célkitűzés, eszköz annyiban, hogy a mérlegelő, választó, céltudatos törekvés a célok megvalósulásának egyik igen jelentős előfeltétele, igen fontos eszköze.

III. Opportunizmus – anarchizmus – forradalmi erkölcs

Lenin etika-elméleti és gyakorlati tevékenységének fő vonala a forradalmi erkölcs alapvető tartalmának kidolgozására és elterjesztésére irányult. Arra tehát, hogy mi a forradalmi erkölcs alapvető tartalma, mik a főbb összetevői? Fő feladatának azt tartotta, hogy ezekre a kérdésekre válaszoljon. Álláspontját ideológiai harcban, elsősorban a munkásmozgalmon belüli két irányzattal, az opportunizmussal és az anarchizmussal folytatott harcban érlelte meg.

1. MEGALKUVÁS – LÁZONGÁS. NÁRCISZOK ÉS ALKIMISTÁK

Az európai társadalmi viszonyokban a századforduló (1900-as évek) jelentős szociális változást hozott: a tőkés fejlődés a kapitalizmus monopolista szakaszába, a szocializmus előestéjének fázisába, az imperializmus szakaszába jutott. Az új viszonyoknak megfelelően az osztályharc menetében is új, objektív feladatok merültek fel. Az új helyzet és az ebből fakadó feladatok értelmezésében a munkásmozgalomban – sommásan csoportosítva – három fő vonal: 1. az opportunista revizionizmus (Bernstein–Sombart és végeredményben a hagyományos ortodox szociáldemokrata pártok, pl. a német és az osztrák–magyar szociáldemokrácia); 2. az ak-

tivista szindikalizmus (Sorel, Logardelle, magyar viszonylatban Szabó Ervin); 3. a forradalmi bolsevik vonal (Lenin, majd a III. Internacionálé alapítói) alakult ki.

Az *opportunizmus* a századforduló és az első világháború idején a II. Internacionálé pártjaiban uralkodó tendencia volt, s igen nagy – bár a nyugat-európainál jóval kisebb – befolyása volt az oroszországi munkásmozgalomban (orosz szociáldemokrácia mensevik frakciója). Ezek a pártok a kapitalizmus fejlődésének békés időszakában kialakult gyakorlati metodológiai vonalat ültették át az imperializmus korszakára – a régi mentalitást prolongálták az új viszonyokra. E prolongálást filozófiai és politikai-etikai síkon is indokolniuk kellett. Nézetrendszerük és gyakorlatuk elemzéséből azonban egyértelműen kiderül, hogy filozófiai megfontolásaik csupán arra szolgáltak, hogy politikai taktikájukat igazolják; politikai gyakorlatukat egyszerűen filozófiai burokkal vonják körül. Jellemző, hogy ezek a pártok, magát a filozófiát a munkáspárt szempontjából kísérőjelenségnek – Mehring – vagy magánügynek – Kautsky – fogták fel. Nem csoda, ha filozófiai elméletük színvonalára nézve eléggé sekélyessé, tartalmát tekintve pedig vulgárissá és eklektikussá vált.

Az opportunisták a megalkuvó politikai gyakorlatukat elvileg vulgáris ökonomizmussal a termelőerők automatikus fejlődésének elvével próbálták alátámasztani.[1] Úgy vélték, hogy az elméletnek s a tudatos mozgalomnak nem a valóság átalakítása a feladata – „forra-

[1] A magyarországi szociáldemokrácia képviselői közül pl. Garami Ernő egyoldalúan idézve Marxot azzal indokolta a reformpolitikát, hogy „egyetlen társadalom sem pusztul el addig, míg méhében teljesen ki nem fejlődtek a termelési erők" (lásd *Garami Ernő:* „Forrongó Magyarország"). Vagy Schöpflin Aladár szerint „a forradalom (az 1918-as őszirózsás forradalomról

dalmat nem lehet csinálni" –, hanem csupán annak értelmezése, magyarázása. És ha majd az események eljutottak addig, hogy a forradalom győzelme minden kockázat nélkül biztosítva lesz, ha majd a győzelem esélyeit teljes pontossággal fel lehet mérni, akkor – de csak akkor – a forradalom igenlésének az álláspontjára helyezkedhetnek. Az opportunista – mondja Lenin – „hajlandó volna elismerni a szocialista forradalmat, ha a történelem éppen olyan békésen, nyugodtan, simán és pontosan érkezne el a forradalomhoz, ahogy a német gyorsvonat fut be az állomásra. Az udvarias kalauz kinyitja a kocsiajtókat és elkiáltja magát: szociális forradalom, végállomás. Alle aussteigen (mindenki szálljon ki)!" (Összes művei. 34. köt. 321–322. old.). De addig, míg a termelőerők végképp meg nem értek, amíg a vonat nem futott be a végállomásra, felfogásuk szerint a mindennapi érdek reálpolitikáját kell képviselni. Szélsőséges megfogalmazásban: a pillanatnyi érdek minden, a távlati cél semmi „a mozgalom minden, a végcél semmi" (Bernstein).

A politikai prakticizmus, az alkalmazkodó reformmentalitás, a végső célokról való lemondás igazolásához a mintát készen kapták a régi polgári világnézettől. Ahogy a feltörekvő polgárság a maga gyakorlati business-mentalitását, gazdasági prakticizmusát erkölcsi szentenciákkal párosította, a szociáldemokrácia a maga vulgáris gazdasági materializmusát most etikai szocializmussal, etikai idealizmussal ötvözte. Az ökonomizmus ellenpontjaként megjelent tehát az etika (idealista)

van szó. – F. E.) bebizonyította, a történelmet nem csinálják, hanem magától lesz, mint a föld növényzete, s a felszínen a vezető szerepben levő embereknek csak az a dolguk, hogy felismerjék ami lenni akar, s ezt ésszerű mederbe tereljék" (Mindenki nyakra készül. Szemelvénygyűjtemény I. köt. 214. old.)

kultusza. Az opportunizmus politikai kétkulacsossága elméleti síkon szükségképpen középutas elmosódottsághoz[2] és filozófiai eklekticizmushoz vezetett. Az opportunista revizionizmus – írja Lukács György 1924-es Lenin-tanulmányában – „igyekszik legyőzni" a történelmi materializmusnak azt az „egyoldalúságát", hogy a történelmi társadalmi folyamat valamennyi jelenségét a proletariátus osztályszempontjából nézi. Ehelyett a revizionizmus „az egész társadalom" érdekeinek álláspontján áll. De mert ilyen általános érdekek – konkréten egyáltalán *nincsenek*, *hiszen* az, amit annak nézhetnénk, csak a különböző osztályok harcos egymásrahatásának pillanatnyi eredője: a revizionista a történelmi folyamatnak azt a mindig változó eredőjét örökkönállandó módszertani kiindulópontul veszi". Ennek folytán „a revizionizmus mindig eklektikus, a legösszenemillőbb elméletekből állít össze magának új elméletet" *(Lukács György:* Lenin. Kortárs, 1968. 3. sz. 362. old.).

Az osztályszempont feladását, az általános emberi érdek álláspontját sem szociológiai tényekkel, sem politikai tapasztalattal nem lehetett igazolni. Maradt a szent – a szocialista anarchisták által a burzsoázia ügynökének nevezett – erkölcs, a ködös etikai szempont. „Azt hiszem – írja W. Sombart –, úgy érzelmi, mint etikai szempontból a szociális harc elválasztó volta mellett nem kellene elfelejtkezni az általános emberinek egyesítő erejéről... Etikai szempontból: éppen annak az

[2] Az opportunizmus elméleti jellegzetessége – mint Lenin elemzi – határozatlansága, elmosódottsága, megfoghatatlansága. „Alaptermészeténél fogva kitér a határozott és végleges kérdésfeltevés elől, középutat keres, kígyóként tekeredzik egymást kizáró szempontok között, igyekszik egyetérteni ezzel is azzal is" (Művei, 8. köt. 324. old.).

osztálynak, amely a régi humanista eszményeknek akar megint tiszteletet szerezni, nem az emberiesség eszméjét kell-e követni vezércsillagául?" *(W. Sombart:* A szocializmus és a szociális mozgalom. Budapest 1908. 340. old.). S ha a mozgalom még az ellenséggel szemben is majd gyakorolni tudja az igazság és méltányosság elvét, „akkor – de csakis akkor –, ha az emberség és erkölcsösség e parancsait követjük, ha a nemes felbuzdulások végül mégis felülkerekednek a gyűlölség aljas szenvedélyein, az osztályharc nem rombolója, hanem teremtője lehet a kultúrának és műveltségnek" (ugyanott, 343. old.).

Az etikai álláspont tehát nem adhatja fel az ideálokat, nem adhatja fel a szent célokat, a távoli vezércsillagokat. De mi a helyzet – ha egyszer a mozgalom minden, s a végcél semmi? A politikai gyakorlatból kilúgozott cél etikai megközelítésben ismét visszatér. Mégpedig két lehetősége szerint: vagy a konkrét gyakorlat apologetikusaként vagy csodaváró utópiaként. Sombart az első utat járta: számára az eszköz, a morális reform a mindenkori öncél (lásd ugyanott, 336. old.). Kautsky, a centristák és az orosz mensevikek többsége a második utat választotta: majd ha csodaképpen bekövetkezik a szocializmus, akkor megvalósul a Kánaán, s akkor ők is forradalmárok lesznek. „A gyengeség – mondta ezzel az elvvel és a gyakorlattal szemben Lenin – mindig a csodahitbe menekül" (Összes művei. 11. köt. 316. old.). S ez az etikai szocializmus, mely a megalkuvó politikai opportunizmus igazolására jött létre (Oroszországban pl. Larin), csodaváró utópizmusát gyakorlatilag „a mivel szolgálhatok" lakájkodás (lásd Összes művei. 19. köt. 59. old.) erkölcsi mentalitásával kapcsolta össze. S ezzel végképp – gyakorlatilag is, elméletileg is – lemondott a forradalmi etika vállalásáról.

A *szocialista anarchizmus* az opportunizmus elméleti és mozgalmi gyakorlatának reakciójaként jött létre. Keletkezése az új történelmi szituáció feladatainak megoldási kísérleteivel függ össze, tendenciája szervesen kapcsolódik az időben előbb kialakult opportunista revizionizmushoz, pontosabban annak kritikájához. Maga is revizionistának, csakhogy forradalmi revizionizmusnak nevezte magát.

Az anarchizmus igen szerteágazó áramlat; fejlődése különböző történelmi szakaszokra tagolódik, s egy adott szakaszban is egyidejűleg több válfaja létezik. Mi azonban csak egy történelmi szakaszával s csak egyik válfajával: a szocialista anarchizmussal foglalkozunk. Nem érintjük az imperializmust megelőző klasszikus anarchizmust, amellyel az I. Internacionálé leszámolt (Proudhon, Blanqui, Bakunyin stb.) s a szocialista forradalom utáni álforradalmiságot, s természetesen figyelmen kívül hagyjuk a kimondottan antiszocialista (feketeszázas stb.) anarchizmust.

A szocialista anarchizmus az opportunizmus kritikája. Ez a kritika abból indult ki, hogy a „szocializmus", a reformmozgalom gyakorlata elfajult, „degenerálódott", elárulta a munkásosztály alapvető érdekét, elpolgáriasodott. Ez a kiindulópont nem volt teljesen alaptalan, kétségtelenül sok valós megfigyelést, részigazságot tartalmazott. De a belőle levezetett megoldás az opportunizmusnak nem tényleges meghaladása, csupán torz reakciója, fonákja. A szocialista anarchizmus lényegében visszájára fordított opportunizmus, a burzsoá individualizmus ellenkező előjelű válfaja. Joggal mondja Lenin: „Az anarchizmus meglehetősen gyakran volt mintegy büntetés a munkásmozgalom opportunista bűneiért". Hozzátéve mindjárt azt is, hogy ugyanakkor –

„a két torz jelenség kölcsönösen kiegészítette egymást."[3]

Valójában a szocialista anarchizmus az opportunizmus egyszerű visszhangja, kifordított köntösben való megjelenése. Ami ott negatív előjelű, itt pozitívvá vált, s ez végigvonul egész világnézetén, filozófiai-politikai-etikai mondanivalóján.

Filozófiai struktúrája – hasonlóan az opportunizmuséhoz – eklektikus. Bírálja az ökonomista felfogást, de

[3] Művei. 31. köt. 17. old. – Lenin a szocialista anarchizmus egyik ágát, a „baloldaliságot", a lázadó türelmetlenséget, megfontolatlanságot (a szövetségi politika szektás elvetését) a munkásmozgalom, a kommunizmus gyermekbetegségének nevezte. E találó jellemzés több értelemben felfogható: egyrészt a gyermekbetegség a fejlődő – a párt megalakulásáig még el nem jutott – mozgalom első szakaszának szinte szükségszerű terméke (lásd pl. „Partizánharc" c. cikkét), másrészt, annak az ifjúsági mozgalomnak a mentalitása, amelynek tagjai szintén nem estek át a párt tapasztalatainak tűzkeresztségén. Az ifjúság természetes lendülete, akarata könnyen ultraforradalmi hangulathoz vezethet. E mentalitással szemben megértést kell tanúsítanunk, írta Lenin „Az Ifjúsági Internacionálé" c. cikkében. Türelmet nem az irányzat elméleti zavarossága iránt, hanem a cselekvő s tapasztalatokat gyűjtő ifjúsági tömeg irányában. Türelmet és megértést, s egyúttal elvtársi bírálatot, de „hízelegnünk az ifjúságnak nem szabad" (Művei. 23. köt. 173. old). Ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy megbocsátható hiba-e a baloldaliság. Lenin számára értelmetlennek tűnt volna, hiszen Lenin, először is, megkülönböztette egymástól a hangulatot, az árnyalatot, illetve az elhajlást és a gyakorlati frakciózást – bármilyen is az iránya. S felfogásában az árnyalat, a hangulat (akár jobboldali, akár baloldali) megbocsátható hiba, de az elhajlást és frakciózást a párt nem tűrheti meg soraiban. A kérdés tehát nem úgy merül fel, melyik a nagyobb veszély, a jobboldali vagy a baloldali, hanem úgy, hangulatról vagy elhajlásról van-e szó. Másrészt Lenin ezen irányzatokat mindig a konkrét viszonyokkal összefüggésben értékelte. A baloldaliság a szocialista forradalom előtt a mozgalom gyermekbetegsége lehet, a szocializmus építése idején viszont az ellenforradalom (játszótársává) faltörő kosává válhat.

tartalmilag nem haladja meg, csupán kiegészíti. A kizárólagossá tett termelőerők mellé biopszichikai tényezőket állít. A történelmi automatizmust úgy akarja meghaladni, hogy hajtóerőként felveszi a lázadás szükségletét és az akarati eltökéltséget. Mégpedig úgy, hogy az osztályharc kimenetelét már csak ettől az egyetlen ösztönzőtől, a proletariátus forradalmi akaratától, tettrevágyásától teszi függővé. S a tettre kész akarat energiáját nem az osztály konkrét életviszonyából, hanem részben biopszichikai őseredetből, részben a kritikai gondolkodás szellemi szabadságából meríti. Így válik eklektikus rendszerré: a vulgármaterializmus pszichológiai idealizmussal, a fatalizmus voluntarizmussal keveredik.

A szocialista anarchisták az opportunizmus megalkuvásaival szemben a harc, a cselekvés filozófiáját képviselték. Kezdetben volt a tett; a mozgalom alfája és omegája a direkt akció. A filozófiának – hivatkoznak egyoldalúan Marxra – nem az a feladata, hogy magyarázza a világot, hanem az, hogy átalakítsa. De mi az átalakulás iránya s milyen legyen a tartalma? Ennek meghatározásánál mire támaszkodjunk? Nem a megismerésre, hanem az intuitív akaratra, az osztály elszánt tömegeinek spontán energiájára. De mi van akkor, ha a tömegek nem forradalmiak, ha nincs spontán fellendülés? Akkor az élenjáró egyéneknek – akik forradalmi elszántsággal a végső, személyes kockázatot is vállalják – fel kell őket rázniuk: egyéni példaadással, hősies akciókkal, a polgárság megrémítésével, állandó kritikával. A forradalmat csak ezek a szabad – a polgári társadalomtól, a tömegek napi érdekétől, a mozgalmi szervezettségtől, minden intézménytől (párttól) szabad, független –, kritikailag gondolkodó egyének valósíthatják meg. Íme, az újabb önellentmondás: az ösztö-

nösség kultusza, az egyéni tudatosság arisztokratikus felsőbbrendűségével párosul.

A szocialista anarchizmus konkrét politikai vonala a politikai szféra szubjektív tagadása. Szubjektív, mert objektíve ez is politika[4], mert politikai elképzelései szegényességének, üresség̀ének megideologizálása. Társadalmi ideálja a politikai intézményeket nélkülöző spontán öntevékenység, a kis közösségek közvetlen demokráciája, önigazgatása. De ezt az állapotot nem a tömegmozgalom, hanem a kultúrájukban forradalmasított művelt egyének forradalmi akciói hozhatják létre. A politikai tömegmozgalom eszerint ugyanis a kapitalizmus keretei között a parlamentarizmus játékszerévé válik, beolvad (mai terminológiával: integrálódik) a kapitalizmus viszonyaiba, s elveszti forradalmi tartalmát. Ezért jelszavuk az opportunizmuséval éppen ellentétes: „a mozgalom semmi, a végcél minden". A végcél elérésének előfeltétele pedig a körülményekhez már nem alkalmazkodó új embertípus kialakulása. De hogy ez hogyan jön létre az adott feltételek között, erre már nincs konkrét válaszuk.

Bármennyire bírálja is az anarchizmus a kapitalizmus kultúráját – köztük az erkölcsöt, amit a burzsoázia ügynökének tart a munkásosztályban –, nem kerülheti el, mint ahogyan az opportunizmus sem, az erkölcsi problematikát, az etikai ideált. Sőt, az anarchista koncepció-

[4] Lenin többször felhívta a figyelmet arra, hogy ha egy irányzat szóban együgyűen tagadja a politikát, mint pl. az anarchizmus, attól még objektíve politikai koncepciót képvisel (lásd Összes művei. 5. kötet 349. old.). Hasonló módon a trade-unionista felfogásról így ír: „Egyáltalában nem úgy van, mint néha gondolják, hogy a trade-unionizmus mindenfajta »politikát« kizár. A trade-unionok mindig folytattak bizonyos (de nem szociáldemokrata) politikai agitációt és harcot" (Összes művei. 6. köt. 28. old.).

ban az etikum nem konzekvencia (mint az opportunizmusban), hanem éppen fordítva: kiindulópont. Felfogásuk etikai indítású, forradalmiságuk erkölcsi töltésű. Az a fajta etikai idealizmus, amely az új életforma kialakulását az ember öntökéletesedésétől várja. S a forradalom is elképzelésük szerint anyagi formába öntött morális forradalom lesz, mely egy egészen új életmódot, morált testesít majd meg. Ennek két fő jellegzetessége lesz: egyrészt a közjóért való, jutalmazásra nem számító áldozatkészség, másrészt a permanens mozgásban levő forradalmi egyén mentalitása, aki örök lendülettel rombol és épít, semmilyen szilárd ponthoz sem kötődik. S erről a látszólag fennköltmorálról jogosan mondja Lenin „visszájára fordított burzsoá individualizmus" (Összes művei. 5. köt. 346. old.). Visszájára fordított individualizmus – azaz az egoizmus individualista megfordítása. Az individualizmusnak ugyanis két formája van: egoizmus és altruizmus. Az anarchisták az utóbbit képviselték. Nem az a hibájuk, hogy áldozatkészséget, önzetlenséget, önfeláldozást hirdetnek, hanem az, hogy elvileg elvetik a tömegeknek anyagi érdekeik kielégítésére irányuló törekvését. Ezt pedig csak az uralkodó osztály jóllakott egyénei, az élvezetekbe belefásult rétegek hirdethetik. S visszájára fordított burzsoá individualizmus azért, mert permanens forradalmisága éppen a kispolgári szertelenség, a türelmetlenség, a fegyelmet nem tűrő és happy end szükségletét kifejező mentalitás ideológiai tükrözése. E felfogás annak a rétegnek a hangulatát fejezi ki, amely „nem képes arra, hogy kitartást, szervezettséget, fegyelmet és állhatatosságot tanúsítson. A kapitalizmus borzalmaitól »megvadult« kispolgár olyan társadalmi jelenség, melyet az anarchizmushoz hasonlóan minden tőkésországban megtalálunk" *(Lenin* Művei. 31. köt. 17. old.).

Az opportunizmustól az anarchizmus elméletileg csak abban különbözik, hogy míg amaz az etikai idealizmus *abszolutizáló* válfaja, ez annak *relativizáló* irányzata; az előbbi gyakorlatilag a kispolgári individualizmus megalkuvó, prakticista-pragmatikus mentalitását fejezi ki, az utóbbi pedig ugyanennek a kispolgári individualizmusnak a lázadó kritikai szertelenségét, elégedetlenségét demonstrálja, s míg tudatában a fennálló viszonyokat, köztük az anyagi érdekeket tagadja, gyakorlatilag – tehetetlensége következtében – a fennálló viszonyokat rögzíti, konzerválja. Minden látszat ellenére objektíve éppen úgy a fennálló társadalom indirekt apologetikája, mint az opportunizmus, csakhogy amíg az opportunisták – Lenin hasonlatával – a nárciszok, ezek az alkimisták szerepét játsszák el.

A két irányzat tehát csak látszólag ellentétes, valójában egy dolog egymást feltételező s kiegészítő két oldala. Viszonyukban objektíven inkább a közös vonás dominál, semmint a köztük levő különbség. Közös a forrásuk, hasonló a struktúrájuk, s társadalmi hatásuk is egyazon eredményhez vezet: a munkásmozgalom zsákutcába juttatásához, a forradalom objektív elárulásához. Persze mindez objektív következmény s nem tudatos árulás. Közös bennük a jószándék, a forradalom szubjektív óhajtása. De az objektív eredmény attól még nem változik meg, sőt a veszélyeket a jószándék még csak növeli, hiszen a mozgalomban résztvevő egyének gyakran egy ideig csak az indítékokra figyelnek s a következményt nem látják előre.[5]

Lenin sokszor felhívta a figyelmet a szubjektív szándék és objektív következmény közti különbségre.

[5] Lenin többször hangoztatta: „a becsületes opportunizmus pedig talán a legveszedelmesebb" (Összes művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 126. old.).

Hogy gondolatait pontosan érzékeltesse, egy alkalommal az „eszkamotálás" fogalmát használta. Az opportunizmus és az anarchizmus irányzatait úgy kell felfognunk, mint „a kispolgári értelmiség kísérletét, hogy eszkamotálja a munkásmozgalmat... Sietek megmagyarázni – fejtegeti tovább gondolatát Lenin –, hogy ebben a szerintem annyira fontos tézisben miért nem kerülhettem el ezt az idegen, kevésbé használatos és az olvasók többsége számára kétségtelenül érthetetlen szót. Eszkamotálni tulajdonképpen annyit jelent mint becsapni, csalárd módon kisajátítani más munkájának gyümölcsét és ezzel semmivé tenni ezt az egész munkát, bolonddá tenni, megcsalni stb. Könnyen rájöhetnek, miért kellett elvetnem ezeket az orosz kifejezéseket és miért voltam kénytelen az idegen szót választani. A »bolonddá tesz, megcsal, becsap« szavak feltétlenül azt az elképzelést keltenék bennünk, hogy először is szándékos, tudatos hazugságról van szó, másodszor pedig, hogy ez a hazugság önző, becstelen szándékból fakad. Tőlem viszont távol áll ez a gondolat... De az a körülmény, hogy valaki őszintén és meggyőződéssel foglal el bizonyos társadalmi-politikai álláspontot, egyáltalában nem jelenti még azt, hogy az az álláspont esetleg nem feltétlenül hamis, hogy nincsenek belső ellentmondások" *(Lenin* Művei. 6. köt. 350–351. old.).

2. A FORRADALMI ERKÖLCS TARTÓPILLÉREI

Az opportunizmus és anarchizmus tehát nem igazi ellentét, a két irányzat valóságos ellentéte a XX. század problémáira helyesen felelő lenini bolsevik mozgalom volt. A leninizmus, mely a fenti két irányzattal való vi-

tában, harcban alakult ki, képes volt a századforduló után felmerült új szituációban a célhoz vezető helyes utat megjelölni. Lenin elvetve a fenti irányzatok zsákutcáit, új utat mutatott, amelynek kidolgozta az elvi alapjait, körvonalazta erkölcsi értékeit, etikai összetevőit, megalapozta az autentikus forradalmi erkölcs struktúráját.

A *forradalmi erkölcsöt* Lenin nemcsak a polgári erkölcstől határolta el, de a kispolgári nézetektől, az opportunizmus és anarchizmus mentalitásától is. S ezért is tartotta a bírálatot, a kritikai jelleget a forradalmi erkölcs szerves összetevőjének.[6] Kritikájában Lenin az oppor-

[6] Lenin alapvető törekvése elméletileg mindig az objektív igazság feltárása, gyakorlatilag a párt, a forradalmi mozgalom tömörítése volt. S jól tudta, ez az adott viszonyok között csak elméleti-ideológiai harcban kovácsolódhat ki. Ezért tudatosan vállalta a vitát, a küzdelmet, azt a harcot, ami természetesen gyakran civakodássá is torzulhat. De sohasem mondott le arról, hogy a vita lényegéig hatoljon s a fő kérdésekben határozott álláspontot foglaljon el, még akkor sem, ha az a felületen kis kérdésnek látszott, esetleg civakodásnak tűnhetett. Az első nagy ütközete pl. a Martov-féle mensevik vonallal a párt szervezeti szabályzatának első pontja miatt robbant ki, s ez elvezetett a szakadásig. Gorkijhoz írt levelében ezt írta 1912-ben: „A szociáldemokraták közt dúló »civakodást« szívesen dobra verik a burzsoák, liberálisok, akik komolytalanul fogják fel a »fájó kérdéseket«... diplomatizálnak, eklekticizmussal is beérik. A szociáldemokraták abban különböznek mindezektől, hogy náluk a civakodás mögött eszmei gyökerekből kinövő csoportharc rejlik... Soha semmiért fel nem cserélném az egyes szociáldemokrata áramlatok közt dúló heves harcot az eszerek és társaik sima, üres és szegényes szócséplésére" (Lenin–Gorkij levelek, visszaemlékezések. 80. old.). Krupszkaja pedig visszaemlékezéseiben azt írja, hogy az akadémikusnak tűnő vagy civakodásként értelmezett vitákról Leninnel közösen: „felidéztünk... egy hasonlatot, amelyet Tolsztoj használt valahol: megy az utcán és messziről látja, hogy valaki guggol a földön, és kezével valamilyen ostoba, értelmetlen mozdulatokat tesz; ez valami őrült lehet, gondolja magában, de köze-

tunizmust és az anarchizmust – mint két szélsőséget – egyaránt elvetette.

Az opportunizmus filiszteri lényegét egy alkalommal Lassalle szavaival jellemezte: „Mi a filiszter? . . . a filiszter üres bél, csupa rettegés és remény, hogy isten irgalmazzon" *(Lenin* Művei. 21. köt. Budapest 1951. 227. old.). Az opportunizmusnak tudálékos józanságából, a kompromisszumok kultuszából, a pillanatnyi érdekek

lebb érve látja, hogy az illető kését feni a járdán. Így van ez az elméleti vitákkal is. Aki kívülről hallgatja, annak szalmacséplés – aki behatol a dolog mélyébe, az látja, hogy nagyon is a lényegről van szó" *(Krupszkaja:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1959. 85–86. old.). Lenin ezeket a vitákat elvi szempontból szükségesnek tartotta s morálisan is vállalta, még akkor is, ha az nem volt problémamentes. „Harc nincs túlzások nélkül – írta. – Túlzások nincsenek szélsőségek nélkül: s ami engem illet, a legjobban azokat az embereket gyűlölöm, akik az osztályok, pártok, frakciók harcában mindenekelőtt »szélsőségeket« látnak" (Művei. 19. köt. 24. old.).

Természetesen a kritikának – tartalminak, lényeginek kell lennie. Az irányzatok helyes bírálatának a nézeteltérések objektív forrásáig kell hatolnia. Tudni kell, hogy „ezen elhajlások nem magyarázhatók sem véletlenekkel, sem egyes személyek vagy csoportok hibáival, de még a nemzeti sajátosságok vagy hagyományok stb. hatásával sem. Kell lenniük olyan alapvető okoknak, melyek a gazdasági rendben és valamennyi tőkésország fejlődésének jellegében gyökereznek és állandóan létrehozzák ezeket az elhajlásokat" *(Lenin* Művei. 29. köt. 56. old). Továbbá ahhoz, hogy a kritika hatékony legyen, történetinek és konkrétnak kell lennie. „Nem elég, ha csupán általános vonásokban, elvontan utalnak a mozgalom két áramlatára, a szélsőségek káros voltára. Konkrétan kell tudnunk, hogy a szóban forgó mozgalomnak az adott pillanatban milyen fogyatékosságai vannak, mi jelent most reális politikai veszélyt a pártra nézve." (Lenin Összes művei. 11. köt. 87. old.) S főképp azt a célt kell figyelembe venni, hogy a két szárnyon folyó harc a bolsevik frakció rendíthetetlen tömörítéséhez vezessen, hogy az a párt erősítését, a forradalmi erkölcs megszilárdulását, hatékonyságát eredményezze (lásd *Lenin* Művei. 19. köt. 137. old.).

önző szűklátókörűségéből ered egész magatartásának puhány, szétfolyó jellege, okosan álcázott gyávasága, a népszerűség köntösébe öltöztetett egoizmusa, egyszóval a megalkuvás erkölcsi habitusa. Egész gyakorlatával a fennálló viszonyok apologetikáját szolgálja, s ráadásul ezt moralizálással igazolja. Ez a munkásmozgalom moralizáló pózban megjelenő prostituálása (lásd ugyanott). A forradalmi aktivitás nyárspolgári moralizálássá való átalakítása a polgárság objektív ügynöke, trójai falova a munkásmozgalomban. A vigasztalás, a megbékéltetés funkcióját, azaz ugyanazt a szerepkört tölti be, mint a vallás. „Minden elnyomó osztálynak, uralma fenntartása érdekében két társadalmi funkcióra van szüksége: a hóhér és a pap funkciójára" Az opportunizmus a pap funkcióját látja el: feladata a megalkuvás, az elnyomottak vigasztalása, „hogy ily módon kibékítse őket az osztályuralommal, távol tartsa őket a forradalmi akcióktól, megtörje forradalmi szellemüket, kiölje belőlük a forradalmi akaratot" (ugyanott, 228. old.).

Más oldalról viszont Lenin határozottan elvetette az ultraforradalmi lázongást is, a kritikai szellem folytonos hangoztatását, ami valójában csupán a gyakorlati tehetetlenség álcázását szolgálja. Az erőviszonyok mérlegelését nélkülöző és a pozitív program nélküli kritikát egyéni különcködésnek tartotta, a lázadást felelőtlen játszadozásnak, melynek végeredménye, csakúgy, mint az opportunizmusnak, a fennálló viszonyok rögzítése. Tömegméretű mozgalom nélkül az egyéni direkt akciók eredménytelenek, sőt a tömegek forradalmi lendületének leszereléséhez vezetnek. Nem beszélve arról, hogy magukat a forradalmi erőket is idő előtt értelmetlenül elfecsérli. „Ha a helyzet józan megítélését – írta Lenin – pusztán »hangulattal« vagy vörös zászlócskák

lengetésével helyettesítjük, akkor megtörténhet, hogy jóvátehetetlen hibát követünk el, s olyan körülmények közt pusztulunk el, amikor nagyok ugyan a nehézségek, de az elpusztulás még egyáltalában nem, cseppet sem kötelező" (Művei. 33. köt. 200. old.). A konstruktív program nélküli tagadás, a gyakran csak l'art pour l'art lázadás, a csupán érzelmi indítású, intuícióra épülő erkölcsi forradalmiság a felületen lázító, felszabadító, a valóságos folyamatokban azonban lényegében leszerelő, konzerváló.

E két irányzattal állította szembe Lenin a forradalmi erkölcs pozitív struktúráját.

Lenin egyrészt „a napi érdek minden, a végcél semmi" jelszavát hirdető gyakorlati megalkuvással, másrészt „a végcél minden, a napi érdek semmi" jelszóból táplálkozó érzelmi forradalmisággal ellentétben a *forradalmi célszerűség* álláspontján állt. A fenti hibás kérdésfelvetést úgy haladta meg, hogy a tény és eszmény végpontjai közé beiktatta a konkrét cél fogalmát. „A szocializmus – írta – nem kész rendszer, amellyel majd az emberiséget boldogítják. A szocializmus a mostani proletariátus osztályharca, a proletariátusé, amely fő célja nevében ma egyik célt követi, holnap a másikat, s minden nap közelebb kerül a fő célhoz" (Művei. 19. köt. 25. old.). A fő cél vagy eszmény, illetve a cél-kategóriák a fejlődés különböző fázisait tükrözik. Az eszmény a perspektivikus, a cél az aktuális jövőt. A cél tehát a jelent és a jövőt összekötő híd.

A helyesen kiválasztott célban benne rejlenek a jelen tényeinek szükségletei, lehetőségei, korlátai, s a jövő értelme egyaránt. A reális, hatékony cél – természetének megfelelően – mindig egy belső ellentmondást, a van és a legyen, a valóság és a követelés, a napi és a távlati érdek feszültségét hordja magában. Ezért a for-

radalmi gyakorlat konkrét tartalmát csak az ilyen célok adhatják meg. Így válik a forradalmiság igazi sarkpontjává a forradalmi cél kidolgozása, azé a célé, amely egyben átvezet a jövő útjára. A forradalmi cél a gyakorlati tevékenységben képes feloldani a tények könyörtelen logikájának és az eszmény vonzó merészségének egyoldalúságát. Az ilyen értelemben felfogott cél nem deheroizál, de nem is emel a fellegekbe: forradalmi gyakorlatra, cselekvésre mozgósít.

A célnak ezzel az értelmezésével függ össze a *kompromisszum* lenini felfogása. Bármennyire büszke lehet a forradalmár arra, ha azt tartják róla, hogy hajthatatlan, megalkuvás nélküli, határozott s következetesen halad a maga útján, nem tűzhet maga elé olyan célt, hogy elvileg tartózkodik minden kompromisszumtól. A gyakorlati tevékenységben a kompromisszum a forradalmiság szükséges láncszeme. Sohasem az a „baj", ha a jelen gyakorlata és az eszmék között bizonyos feszültség, meg nem felelés áll fenn, a nagyobb baj akkor lép fel, ha ez a feszültség megszűnt létezni, ha az eszme és a valóság között teljes az egybeesés, hisz ez esetben maga a forradalmi dinamizmus szűnik meg létezni. A forradalmi cél, a forradalmi gyakorlat csak úgy lehet dinamikus társadalmi erő, ha a jövőbe tekint, ha tettei a jövő struktúrája irányában helyezkedik el, ha a távlat nézőpontjából is vizsgálja a valóságot. Az ilyen politika számára a kompromisszum a célratörés természetes velejárója.

Ezt csak az individualisták, a forradalmi célokat el nem ismerő, az eszméket kergető utópisták, ultraforradalmárok tagadhatják. A forradalmi kompromisszum tagadása – mondja Lenin – a legjobb esetben is gyerekség, a forradalmi frázishősök és doktrinérek tehetetlenségét kifejező ideológia. A forradalmi türelmetlenség

bármennyire is a mozgás, a cselekvés, a dinamizmus filozófiáját akarja képviselni, nem más, mint eszmei és gyakorlati doktrinérség. Doktrinér elméletileg, mert az eszmét, a tiszta forradalmiságot, az ideális szocializmust keresi, holott „sem a természetben, sem a társadalomban nincsenek és nem is lehetnek »tiszta« jelenségek, maga a tisztaság fogalma nem egyéb, mint a tárgyat nem minden oldaláról, nem egész bonyolultságában átfogó emberi megismerés bizonyos egyoldalúsága" *(Lenin* Művei. 21. köt. Budapest 1951. 232. old.). Doktrinér a gyakorlatban is, mert egyrészt csak kívülről bírál, s így nem ad konstruktív programot, másrészt mert elveit, nem tudván a valósággal összemérni, realizálni sem képes.

Kompromisszum és kompromisszum között természetesen különbség van. Ezen a téren a forradalmiság fő ellensége nem a türelmetlenkedők mentalitása, hanem az opportunizmus (lásd *Lenin* Művei. 31. köt. 16. old.).[7]

Természetesen nagyon nehéz a konkrét történelmi folyamatból kiragadva megmondani, mi az áruló és a forradalmi kompromisszum közti különbség. „Olyan receptet, vagy olyan általános szabályt kidolgozni, amely minden esetre érvényes lenne, badarság. Az embernek a saját fejével kell gondolkoznia" (ugyanott, 58. old.). Abszolút mérce nem létezik, de a kompromisszum

[7] Az opportunizmus abból áll – írja 1919-ben az „Elmélet és gyakorlat" c. cikkében Révai József –, hogy „a tényekkel szándék nélkül, céltudatosság nélkül alkuszik meg. Abban, hogy olyan tényekkel is megalkuszik, amelyek tulajdonképpen nincsenek, hogy politikája a tények keresése abból a célból, hogy meg lehessen velük alkudni (Tájékoztató, 1969. 3. sz. 46. old.). Az ilyen kompromisszum „valóban – mint Lenin mondja – a legrosszabb opportunizmust, árulást, hitszegést jelenti" *(Lenin* Művei. 31. köt. 23. old.).

megalkuvó vagy szükséges jellegének néhány alapvető ismérve elvileg is megállapítható. A kompromisszum ne legyen cél, ne legyen program. „A valóban forradalmi pártnak a feladata nem az, hogy proklamálja, hogy lehetetlen minden kompromisszumról lemondani, hanem az, hogy minden kompromisszumon át, amennyiben ezek elkerülhetetlenek, hű tudjon maradni elveihez, osztályához, forradalmi feladatához, ügyéhez" *(Lenin* Összes művei. 34. köt. 134. old.). Az a kompromisszum, amely nem a szűk partikularitás érdekében jött létre, s amely nem a mozgalom céljának feladását jelenti, hanem az eszközök mivoltát érinti, nem válik árulássá. Az a kompromisszum megengedhető, amely „a legkevésbé sem csökkenti az ilyen kompromisszumot megkötő munkások forradalmi odaadását és a további harcra való készségét"[8] S az a kompromisszum nem áruló, amely nem válik szokássá, nem válik a mozgalom vagy az egyén természetévé (jellemévé). Összegezve, nem a kompromisszumok száma határozza meg a cselekvés tartalmát, hanem annak jellege, miléntje.

A cél, a forradalmi cél kategóriájának fenti értelmezése is jelzi, hogy Lenin nemcsak az ismeretelméletben, de az etikában is – szavaival élve – „szalto-vitális filozófiai módszert alkalmaz, vagyis az elméletről a gyakorlatra ugrik át (Összes művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 172. old.). Az etikában ez azt jelenti, hogy

[8] Lenin Művei. 31. köt. 56. old. – Bizonyos esetekben ennek figyelembevétele igen magasfokú forradalmi áldozatvállalást követel meg. Lenin példaként többször idézte Marxnak az 1871-es kommünről szóló értékelését: „A versailles-i polgári csőcselék – idézi Lenin – a párizsiakat az elé a választás elé állította, hogy vegyék fel a harcot, vagy harc nélkül bukjanak el. A munkásosztály demoralizálódása az utóbbi esetben sokkal nagyobb szerencsétlenség lett volna, mint tetszőleges számú »vezető« elpusztulása" *(Lenin* Összes művei. 14. köt. 366. old.).

számára az erkölcsi kérdések, köztük a forradalmiság erkölcsi aspektusai, elsősorban a gyakorlati mozgalom tükrében merülnek fel. S valóban, Lenin a bírált irányzatok egyoldalúságát a forradalmi mozgalom gyakorlati nézőpontjából volt képes meghaladni. Vagyis az egyrészről a „ragaszkodás a tényekhez", másrészről az „odaadás az eszményhez" egyoldalúságaival szemben a *hűség a mozgalomhoz* elvét állította, melyben egyszerre tételeződik a tények számbavétele és az eszmékkel való elkötelezettség. A mozgalomhoz való hűség ugyanis több, mint a partikuláris (réteg vagy egyéni) napi érdek képviselete, s több, mint puszta hit a jövőben, vagy az eszmény iránti odaadás tiszta érzelmi fennköltsége. A mozgalomhoz való hűség elszántságot, áldozatot, tudatosságot, lelkesedést kíván (szemben a megalkuvó opportunizmussal), de napi gyakorlati tetteket is, továbbá a közösség ügyének vállalását – eredményeivel, sikereivel és hibáival, buktatóival egyetemben. A tömegmozgalommal való eleven kapcsolat természetesen megköveteli az „úri anarchizmus" (Lenin terminológiája) elvont függetlenségének feladását, de egyben felszabadít: a szervezethez való tartozás megsokszorozza az egyén erejét, szárnyakat ad neki. Csak ezen az úton léphet át az egyén a kibic vagy a „széplélek" álláspontjáról a küzdő, a harcos álláspontjára, s válhat ténylegesen forradalmi egyéniséggé.

Lenin politikai és etikai programjának gyűjtőpontja a szervezett mozgalom, a szervezett forradalmiság. Az opportunizmus tömeguszály-politikájával s az anarchizmus egyéni hőstett-kultuszával Lenin etikailag is a *szervezett forradalmiság* elvét állította szembe. Tudta, a tömegeket irányítani, vezetni, szervezni kell. „A tömegeket felölelő szervezet nélkül a proletariátus – semmi. A megszervezett proletariátus – minden" *(Lenin* Ösz-

szes művei. 14. köt. Kossuth Könyvkiadó 1967. 120. old.). A tömegek szétforgácsoltságából eredő erőtlenséget nem helyettesítheti az egyéni hőstettek szervezetlensége. Az összeesküvés jellegű egyéni akciók bármily hősiességet, áldozatkészséget, forradalmiságot tanúsítanak önmagukban, társadalmi kihatásuk jelentéktelen, erőtlen, lényegénél fogva nem célravezető. Sőt gyakran éppen elriasztja a tömegeket a forradalmi tevékenységtől. Persze – teszi hozzá Lenin – „nem a partizánháború demoralizál, hanem a partizánakciók szervezetlensége, rendszertelensége, az, hogy nem a párt irányítja őket" (ugyanott, 7. old.). A forradalmiság tényleges lehetősége, megnyilvánulási formája az élcsapat jellegű párt szervezettsége. A párt, mely jóval szélesebb, mint a direkt akciót képviselő egyéni forradalmárok gyülekezete, de mint tudatosan szervezett s elméletileg is tisztánlátóbb egység jóval szűkebb, mint az ösztönös törekvéseket követő tömeg. Ennélfogva képes – a tömegeket magával ragadva – a társadalmilag hatékony forradalmi gyakorlatra. Mint Krupszkaja írja, Lenin képes volt arra, hogy egyrészről a tömegek spontaneitásával, másrészről a magányos harcosok hősi erejével szembeállítsa az osztályharc erejét és hősiességét.

Mindez persze nem vonja maga után az egyéni hősiesség negligálását. Az erkölcsi forradalmiságot Lenin nem azért veti el, mert egyéni, hanem, mert individualisztikus, mert nem erősíti a tömegek forradalmi lendületét, nem azért óv tőle, mert áldozatkészséget, lángoló energiát testesít meg, hanem mert csak az intuícióra alapszik, s nem vesz tudomást a társadalmi gyakorlat reális erőviszonyairól. De a forradalmi erkölcs magában foglalja az erkölcsi forradalmiság minden pozitív tulajdonságát. Az egyéni akció – írta Liebknecht – csak akkor anarcho-szocialista, „ha nemcsak megjele-

nési formája, hanem hatása, társadalmi jelentősége is individualisztikus. Az olyan egyéni akciók, amelyek tömegakciókat képesek erősíteni, vagy éppen nemcsak kiállják a marxista társadalomtudomány kritikáját, hanem egyenesen megköveteli őket ez a tudomány. Egyetlen szikrából lesz a láng, noha a tűzvészt a lelkesedésben égő tömegek táplálják" *(Liebknecht:* Válogatott beszédek és írások. Budapest 1954. 304–305. old.). S ezekhez a szavakhoz Lenin meleghangú előszót írt. S talán ezek a szavak jellemzik legméltóbban Lenin személyiségének jelentőségét is.

A szervezett forradalmiságból ered a *forradalmi eszmeiség*, melynek főbb összetevői a fegyelem vagy cselekvési egység, a tudatosság, a szenvedély, a lelkesedés.

A fegyelem a proletár forradalmiság egyik legfőbb megkülönböztető vonása. A fegyelem a cselekvési egység, a tevékeny forradalmiság összetartozó váza. Éppen a fegyelem az, amitől a kispolgárság a leginkább vonakodik. „Az intellektuel individualizmus – írta Lenin –, hajlik az opportunista okoskodásra és anarchista frázisra, mindennemű proletár szervezetet és fegyelmet jobbágyságnak tekint" (Összes művei. 8. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 333. old.). Természetesen a forradalmár fegyelme nem jobbágyi alárendeltség s nem lehet bürokratikus-adminisztratív alávetettség. „Elvileg már többször leszögeztük – írta Lenin –, mi a nézetünk a fegyelem jelentőségét és a munkáspárt fegyelmének fogalmát illetően. Egység a cselekvésben, szabadság a megvitatásban és a bírálatban – ez a mi meghatározásunk. Csak az ilyen fegyelem méltó az élenjáró osztály demokratikus pártjához" (Összes művei. 14. köt. 120. old.).

Annak, hogy a párt ne legyen bürokratikus intézmény, egyik legfőbb biztosítéka a tudatosság, az elvi-

ség. A fegyelem önként vállalt cselekvési egység az ügy érdekében „Eszmei alap nélküli szervezettség értelmetlenség" (ugyanott, 121. old.). A szervezettség, a fegyelem természetesen nem öncél, hanem a forradalmi ügy eszköze. Így pl. ha egy szervezet elvesztette tartalmát, értelmét, lemondott az ügy képviseletéről, a forradalmi erkölcs megköveteli a szakítást e szervezettel. „Az öntudatos munkásoknak – írta Lenin – sohasem szabad elfelejteniök, hogy előfordulnak olyan súlyos elvszegések, amelyek kötelezővé teszik mindennemű szervezeti kapcsolatok megszakítását" (ugyanott). Ez persze fordítva is igaz, ha az egyén követ el súlyos elvszegést, a szervezetnek kell a kapcsolatot megszakítania vele.

A forradalmiság természetesen nem lehet csak az intellektus dolga. Az iniciatíva, az odaadás, a lelkesedés, a szenvedélyes tenniakarás energiája nélkül nincs forradalmi cselekvés. Szükség van olyan pszichikai összetevőkre, mint az érzelem, az ügy igazában való bizonyosság, az erő büszkesége, a hit és bizalom a küzdő társakban, a szervezet cselekvési egységében stb. E tényezők nélkül nemcsak gyakorlati forradalmi tevékenység nem lehetséges, de még a társadalmi problémák elméleti feltárása sem. „Emberi emóciók nélkül az ember számára nem volt, nincs és nem is lehet igazságkeresés" *(Lenin* Művei. 20. köt. Budapest 1955. 261. old.).

Természetesen az érzelem, a szenvedély önmagában éppúgy kevés, s éppúgy nem öncél, mint a szervezeti fegyelem. „A forradalmi érzés egymagában nem teremtheti meg a diákság eszmei egyesülését, e cél eléréséhez ... szocialista eszmény ... világszemlélet szükséges" *(Lenin* Összes művei. 7. köt. 324. old.). Csak a fegyelem, az elviség, a szenvedély (lelkesedés) egysége képezheti a valóban forradalmi egyéniség gyakorlatának alapját.

Továbbá Lenin a kispolgári moralizálás két válfajával, a megalkuvó passzivitás és a nihilista aktivizmus, a sekélyes behódolás és a fellengzős lázongás mentalitásával a forradalmi erkölcs *alkotó aktivitását* állította szembe. E forradalmi mentalitás magába foglalja a körülmények józan értékelését, de azok átalakítására s nem a velük való megbékélésre törekszik. Ez az aktív, forradalmi magatartás különbözik az anarchizmus felelőtlen kriticizmusától, a konstruktív program nélküli lázongástól, benne a negációt is magában foglaló pozitív irányultság, az alkotó, építő jelleg a domináns.

Összefoglalva, a Lenin által elvileg körvonalazott s a gyakorlati mozgalomban realizált *forradalmi erkölcs* tartópillérei a forradalmi célszerűség, a mozgalomhoz való hűség, a szervezett forradalmiság, az eszmeiség és az alkotó aktivitás. Ezek olyan alapelvek, melyek a változó történelmi szituációból eredően változó alakzatokban megjelenő proletárerkölcs strukturális elemeit összefogják, minősítik, s így a konkrét megnyilvánulásaiban és fázisaiban alakuló forradalmi erkölcs lényeges, általános összetevőit képezik.

IV. A szocialista erkölcs elméleti kérdései

1. ÚJ SZITUÁCIÓ – ÚJ ERKÖLCSI PROBLÉMÁK

Az 1917-es Októberi Forradalom az emberiség fejlődésének egyik legmélyrehatóbb fordulata. Az új korszak fő kontúrjai mint a „szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrás" főbb összetevői már Marx és Engels elméletében kidolgozást nyertek. Lenin és a többi bolsevik teoretikus e tanítást továbbfejlesztve és konkretizálva még a forradalom előtt körvonalazták az új társadalom építésének alapvető irányait. Mégis, a beköszöntött forradalom, a valósággá lett szocializmus minden nap új elméleti problémát vetett fel. Ez az a kor volt – Radek szavaival élve –, amikor a szocializmus fejlődése már nem az utópiától a tudományig, hanem a tudománytól a valóságig jutott el. S e folyamat megkövetelte a régi tételek újragondolását – igazolja vagy korrigálja-e őket a valóság – és e tudománynak új területre való kiterjesztését: a megvalósuló szocializmus konkrét gyakorlati valóságának, eddig nem ismerhetett feltételeinek vizsgálatát, feladatainak elemzését és tervezését.

A megváltozott viszonyok között új módon merültek fel az etika problémái is, pl. az, hogy a proletariátus, a forradalom győzelmével elnyomott osztályból uralkodó osztállyá vált; hogy osztályharcát már nem „alul-

ról", hanem „felülről" vívja; hogy fő feladata a rombolás helyébe lépő alkotó munka; hogy pártja ellenzékiből kormányzópárttá vált stb., stb. – mindezek a változások az erkölcs helyét, szerepét, irányultságát, tartalmát is érintették, új etikai problémákat vetettek fel. A megoldásukra nem volt kész recept. Ezekre Leninnek is a gyakorlati tapasztalatok mérlegelése alapján kellett felelnie. S válasza most is, mint a forradalom előtt, a különféle irányzatokkal (opportunizmus, anarchizmus) való elméleti harcban formálódott és kristályosodott ki.

A szocialista forradalom az opportunizmus és az anarchizmus hamis végleteivel szemben gyakorlatilag igazolta a lenini bolsevik pártnak a forradalomról szóló politikai-etikai programját.

A kispolgárság mint szociális réteg a forradalom után sem szűnt meg létezni. Az új körülmények között tehát ismét – új formában ugyan, de alapvetően a régi tartalommal – feléledt a kispolgárság két ideológiai vetülete, az opportunizmus és az anarchizmus. S most már nem a forradalom lehetőségéről, hanem a szocialista társadalom építésének perspektívájáról volt szó.

A *mensevik* opportunista álláspont szerint a proletariátus nem eléggé érett a szocializmusra.[1] Felfogásuk

[1] A „nem eléggé érett" álláspont egyik sajátos megnyilvánulása volt Trockij felfogása. Tendenciájában eltér a mensevikekétől, de elméleti alapjait és végső konzekvenciáját illetően nem. Szerinte a hadikommunizmus módszereire éppen azért van szükség, mert a proletariátus nem eléggé érett. „A szakszervezetek szerepe és feladata" c. brosúrájában ezt írja a munka militarizálásáról: „Katonai módra dolgozni számunkra egyáltalában nem azt jelenti, hogy csak és főképpen megfélemlítés miatt és nem meggyőződésből dolgozni. A kommunista hadi munkája magasfokú önmegtartóztatást követel meg és hősiességre nevel a kötelesség eszméje iránt" (Leninszkij szbornyik VI. köt. 320. old.).

szerint Október nagy kaland, lázálom, amelyet a burzsoázia összeroppant. Még a legkiválóbb gondolkodók között is akadtak olyanok, akik a bolsevik pártot egy esetleges győztes ellenforradalomtól féltették. Egy ideig ezen az álláspontón volt Gorkij is. „Ismeretes – írta Szkvorcov Sztyepanovnak –, hogy Októbert én nem értettem, és nem értettem meg a V. Iljics elleni merénylet napjáig. Most azt hiszem, hogy ennek megértését a bolsevik pártba szervezett proletariátus sorsa miatti aggodalom gátolta. Úgy tűnt nekem, hogy Iljics amidőn a munkások élcsapatát az anarchikus zűrzavarba veti, tönkreteszi, szétforgácsolja őket; azt hiszem nem én voltam az egyedüli, aki 17-ben ettől félt, hanem szép számmal akadt ilyen bolsevik elvtársaim között is" (Lenin–Gorkij levelek, visszaemlékezések. 277. old.). Gorkij és a többi általa említett bolsevik azonban 1918-ban már a forradalom mellé állt, látva annak erejét, tömegbázisát és, ahogy ő mondja, „a kulturális örökséghez való bizalmát".

A mensevikek és a liberális polgárság képviselői kitartottak amellett, hogy Október nem több, mint kaland. Ezekkel szemben mondta Lenin: „Vajon azok az ideológusok, akiknek semmi közük a marxizmushoz... a proletariátushoz... miért lennének feltétlen hívei a

Lenin kritikája nyomán lemondott a szakszervezetek államosításáról szóló nézeteiről és elfogadta a NEP-et, de önkritikáját sajátos módon szintén a „nem eléggé érett" pozícióból fejtette ki a bolsevik párt XI. kongresszusán: „A forradalom után úgy képzeltük, a proletariátus kellőképpen felkészült arra, hogy központi irányítással, tervszerűen irányítsa a gazdaságot. Ebben az esetben a szakszervezetet államosítani kell, mert csak ő tudja a gyárat vezetni... De mivel – mint Lenin mondja – nem vagyunk elég kulturáltak, ezt nem tehetjuk meg. Át kell térni a NEP-re" (Az OK(b)P XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 273. old., oroszul).

forradalomnak? Taktikánkat legjobb esetben is lázálomnak, fanatizmusnak, kalandnak tartották ... A világtörténelem tényei megmutatták, hogy a mi forradalmunk, az orosz forradalom szocialista forradalommá lett – az nem kaland, hanem szükségszerűség volt" (Művei. 28. köt. 184., 185. old.).

A mensevikek sajátos etikai oppozíció álláspontjára helyezkedtek, azt hangoztatták, hogy ők az általános emberi értékek nevében óhajtják megmenteni a proletariátust a zülléstől.[2] Lenin teljes erővel felvette ezen álhumanista, valójában ellenforradalmi koncepcióval a harcot. Ezt a harcát gyakran elfelejtik – és csak a másik oldallal, a proletkultosokkal szembeni állásfoglalását hangoztatják. Holott az adott korban, 1922-ben, mint Lunacsarszkij írta, kulturális és erkölcsi kérdésekben valójában kétfrontos harcot kellett folytatni. Nemcsak a proletkultosok örökséget tagadó nézeteivel szemben, de a proletár értékeket elutasító általános humanizmus talaján állók felfogásával szemben is. Lunacsarszkij „Még egyszer a kultúra kérdéséhez" c. cikkében, melyben Lenin által inspirálva elveti Pletnyev proletkultos nézeteit, egyben azt is hangoztatja, hogy az egyetemes emberi értékekre támaszkodva ki kell dolgozni az új

[2] A Magyar Tanácsköztársaság idején nálunk is hasonló módon érveltek a polgári humanisták és a jobboldali szociáldemokraták. A proletárdiktatúra elleni harcukat az általános, emberi „követelmények" számonkérésével leplezték (Kunfi, Garami stb.). Legélesebben megfogalmazva ez Göndör Ferenc írásában jelentkezett – amely egyben a júniusi ellenforradalom programadó nyilatkozata volt. Ebből idézünk egy részletet: „A munkásság legyen nagylelkű, legyen nemes és ne éljen vissza az ő hatalmával. Nekünk szocialistáknak nem kell kegyetlenséget és vérszomjat tanulnunk a burzsoáziától ... de tanuljon a burzsoázia tőlünk, szocialistáktól emberséget, humanizmust, jóságot, tisztaságot *(Göndör Ferenc* Az ember. 1919. május 29.).

proletár kultúrát és erkölcsi elveket is. „Nem lehet – írja – egy egész osztályról, amelynek megvannak a saját Marxai, a saját Leninjei, vagy – megtartva a kellő távolságot – akár saját Pletnyevjei, kizárólag úgy beszélni, mint egy előkészítő osztály tanulóiról, és tagadni azt a jogát, hogy kidolgozza legalább saját kritériumait a tudomány területén, legalább a saját kezdetleges megoldásait a csak erre az osztályra jellemző érzelmek kifejezésében" *(Lunacsarszkij:* Válogatott esztétikai munkák. Kossuth Könyvkiadó 1968. 164. old.). A Lunacsarszkij-válogatást összeállítók jegyzete e cikkel kapcsolatban a következőket írja: „Nincs közvetlen adat arról, hogyan fogadta Lenin Lunacsarszkij cikkét... Idézzük a következő, közvetett adatot:« A. V. Lunacsarszkij egy népes vitaülésen a Szverdlov Egyetemen elmondotta, hogy cikke megjelenése után másnap Lenin külön emiatt felhívta telefonon és azt mondta: azért támogatta Jakovlev cikkeinek megjelenését, hogy hangsúlyozza az elemi népművelés fontosságát, de egyszersmind egyetért azokkal a korrekciókkal, amelyeket Lunacsarszkij cikkében megfogalmazott« (Bolsevik 1925. 15. sz. 75. old.)" (ugyanott, 627. old.).

Lenin támogatta Lunacsarszkijt, legalábbis a mensevikek és a liberálisok elleni harcában. Hányszor mondta, ha ezeket az általános emberi értékekre hivatkozó liberális frázisokat hallja, hányinger fogja el. Lenin határozottan felvette a harcot a proletariátus „nem eléggé érett" álláspont mindenféle változatú képviselőivel szemben. Ugyanakkor elvetette a másik végletet, „a proletariátus mindenre érett", álbaloldali utópista felfogást is.

Az utópikus, anarchisztikus, „baloldali" felfogás hívei (proletkultosok, „baloldali kommunisták", a majdani trockista frakció egy része, eszerek, narodnyikok stb.)

a proletariátus „mindenre érett" koncepcióját helyezték szembe a mensevikek „nem eléggé érett" álláspontjával. Az aktivisták, anarchisták, a baloldali kommunisták ideológiai-politikai és erkölcsi programja a „permanens forradalom", az „azonnali kommunizmus" bevezetése volt. Úgy vélték, a szocialista forradalom olyan robbanásszerű ugrás, mely nyomban a kommunizmus szakaszába juttatja a társadalmat. S mivel az ugrás jellegét teljes radikális fordulatként fogták fel, ennek megfelelően elvetettek mindent, amit a régi társadalom dolgozott ki: a kultúrát, a felépítményi viszonyokat, a pártot, s úgy képzelték, a szocializmusnak valami egészen mást, valami teljesen újat kell realizálnia. S ezt az újat nem a valóság tényleges elemeiből, hanem a tudatosan gondolkodók eszméiből, ideáljaiból és abból a feltételezésből vezették le, hogy az előrelátók társadalomformáló aktivitása nem ismer lehetetlent.[3] A tett, az aktivitás, a praxis híveinek nevezve magukat gyakran

[3] Ilyen baloldali aktivizmus az új viszonyok elméleti megragadási kísérleteként az 1919-es Tanácsköztársaság idején nálunk is jelentkezett. Legélesebben és elméletileg a legpregnánsabban ezt az álláspontot akkoriban Lukács György fogalmazta meg „A történelmi materializmus funkcióváltozása" c. cikkében. „A proletárdiktatúra . . . építőmunkájára már nem érvényes változatlanul a történelmi materializmus. Ott már beállott a funkcióváltozás, amelyet röviden így fejezhetünk ki: ami felépítmény volt a kapitalista társadalomban, az most alappá válik, ami alap volt a kapitalista társadalomban, az most felépítménnyé válik" (Internacionálé 1919 július.). Érdemes megjegyezni, hogy maga Lukács György miként értékeli 1967-es munkájában akkori tevékenységét: „Én magam legalábbis úgy találom – írja –, hogy akkori gondolatvilágomban egyidejű tendenciaként jelentkezik egyfelől a marxizmus elsajátítása, egy politikai aktivizálódás, és másfelől az, hogy egyre intenzívebbé válnak a tisztán idealisztikus etikai kérdésfeltevések" (Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 6. sz. 1184. old.).

megpróbáltak még Leninre is hivatkozni, pl. az „Állam és forradalom" bevezetőjére. Lenin ott valóban azt mondja, jobb csinálni a forradalmat, mint írni róla. Ez azonban Lenin nézeteinek összefüggésükből kiragadott, egyoldalú, torz interpretálása volt. Gyeborin pl. Lenin gondolatait helyesen védelmezve jogosan vetette oda a „baloldaliaknak": „Igen, jobb csinálni a forradalmat, mint írni róla, de csak akkor, ha már elkezdődött. Ennek előfeltétele viszont a forradalom elméleti terve. Az elmélet nemcsak a gyakorlat kvintessenciája, de hajtóereje is" (Pod znamenyem marxizma 1924. 4–5. sz.).

Lenin a baloldali – valójában ultraforradalmár – kommunistákkal szemben azon az álláspontón volt, hogy a szabadság birodalmába való ugrás egyrészt hosszú történelmi folyamat, másrészt az előző társadalmi fejlődéshez való viszonyban nemcsak a diszkontinuitás, de a kontinuitás is érvényesül, azaz a szocializmus az összemberi fejlődésnek azt megszüntetve megtartó új minőségi szakasza. „A jelenlegi helyzet egész eredetisége – írta Lenin – sok olyan embernek a szempontjából, aki azt akarja, hogy szocialistának tartsák, abban áll . . ., hogy a kapitalizmust elvontan szembeállítsák a szocializmussal és a kettő közé mélyértelműen odategyék ezt a szót: »ugrás« (némelyek emlékezve az Engelsnél olvasottak töredékeire, még mélyértelműbben hozzátették: ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába). Azt azonban, hogy a szocializmus tanítómesterei a világtörténelmi értelemben vett fordulatot nevezték ugrásnak és hogy az ilyen fajta ugrások tíz évre vagy még hosszabb időre is kiterjedő időszakot ölelnek fel – ezt nem igen tudja átgondolni azoknak az úgynevezett szocialistáknak a többsége, akik »könyvből ismerik« a szocializmust,

de a dolog lényegébe sohasem hatoltak be komolyan" (Művei. 27. köt. 269. old.).

A munkásosztály hatalomra jutásával, kétségtelenül, minőségileg új szakasz kezdődik: a társadalmi tulajdon kialakulásával a történelmi folyamatokban az eddig alapvető ösztönösség egyre inkább átadja helyét a társadalmi tudatosságnak. A forradalommal valóban elkezdődik az ugrás a szabadság birodalmába, de ezzel történetfilozófiai értelemben vett funkcióváltozás nem áll be: az alap nem cserél helyet a felépítménnyel, a gazdasági viszonyok az erkölcsi elemekkel. A felépítmény elemeinek, köztük az erkölcsnek is megnő a szerepe, egészében azonban nem válnak a társadalmi élet elsődleges meghatározóivá. A „balosoknak" az volt a felfogása, hogy a proletariátus a hatalmat magához ragadva azt bizonyította, hogy megszűnt a gazdasági szükségszerűség meghatározó tendenciája, mivel éppen a proletariátus akarata tette lehetővé a győzelmet. Következésképpen a társadalom fejlődését már nem az anyagi viszonyok, a tények logikája, hanem a proletariátus akaratának logikája fogja meghatározni. A proletariátus pedig ma már mindenre érett. Minden proletár ösztönösen „ortodox marxista", tehát „önmaga szervezheti és vezetheti önmagát". Nincs szüksége – még az átmeneti időszakban sem – az állami centralizációra, a párt irányító, vezető szerepére, különösképpen nincs a kultúra, az erkölcs terén. A proletariátus már ma érett a kommunizmus bevezetésére is. Ez a kommunizmus elsősorban nem gazdasági rendszer, hanem új emberi életformát megtestesítő organizáció. A feladat tehát ennek az új életformának, kultúrának és magatartásnak mielőbbi kialakítása. S ennek előfeltétele, hasonlóan a polgári állam szétzúzásához, a polgári kultúra teljes megsemmisítése, teljes tagadása.

A régi polgári mentalitás helyett a kultúrájában permanensen forradalmasított egyén ideálját kell megvalósítani. A minden kötöttségtől, külső hatalomtól, köztük az erkölcstől is, szabad ember típusát kell kialakítani. Csak az ilyen ember válik képessé állandó alkotó tűzben égve önmagát tökéletesíteni és megvalósítani. Az erkölcsöt, mivel az a burzsoázia ügynöke a proletariátusban, el kell vetni. Kizárólag a praktikus célszerűség tudatát és a magatartás technikai normáit kell megtartani – vélekedtek a proletkultosok (Antonov, Bogdanov stb. de kezdetben Buharin, Dzerzsinszkij, Zalkind stb. is).[4]

A balfrontosok alapvető etikai programja tehát az életmód forradalmasítására vonatkozott. Elvetni mindent, ami régi, mindent, ami kötöttséget jelent, ami korlátoz. S helyette mit ajánlanak? A visszájára fordított burzsoá morált: a szabadszerelmet, a szabadosságot, a szexuális anarchiát, a relativizmust, az inkognitóba zárt szabad választást.[5]

Az életmód elleni lázadás természetesen feltétele a forradalmiságnak. De csak előfeltétele. Ha nem megy

[4] Hasonló elképzelések nálunk is megjelentek a Tanácsköztársaság idején. Példaképpen Barta Sándor „A kultúrájában forradalmasított ember" c. cikkéből idézünk: „A morál az a szó, amelyik a legilletéktelenebbül kér helyet az emberi szavak szótárában. S hogy mégis kell, és pedig kihangsúlyozottan, az mindig az uralkodó osztályok mesterkedése . . .Az új gazdasági rendért való harc éppen ellenkezőleg és sajnos az élet szaturáltatásával egyenlő. Az élet forradalmasítása csak akkor következhet be, ha az emberibb élésről való elgondolásaink forradalmasítása elvégeztetett" (Ma, 1919. június 1.).

[5] Az áloktobrista fiatalok pl. a húszas évek elején a Komszomollal szembeállítva magukat létrehoztak egy klubot: a Kommunista Életmód Klubját (rövidítve KÉK). Ennek a programadó nyilatkozatában a következő áll: „A KÉK mint a szociális-forradalmi szervezet magasabb formája, együttélő kommuna-sejtek

tovább, a szociális viszonyok tényleges megismerésének és átalakításának szintjéig, önmagába zárkózik, elfajul s a tényleges forradalmiság zsákutcájává válik, sőt gyakran az ellenforradalom eszköze lesz. Ez történt a Bogdanov-féle messianisztikus álforradalmisággal is.

S jogosan mutattak rá bolsevik teoretikusok arra, hogy a fenti program csak a kispolgári értelmiség programja lehet; kinek másnak van szüksége programszerűen fizikai munkára ahhoz, hogy fenntartsa a munkásosztállyal való kapcsolatát? Ez annak a kispolgári forradalmárnak az erkölcsi és politikai mentalitását emeli az elmélet rangjára, aki, Lenin szavaival, „az események minden fordulatánál ingadozik, tántorog... október végén félénken távol tartja magát tőlük (a bolsevikoktól. – *F. E.)*, decemberben támogatja őket, végül 1918 márciusában és áprilisában az ilyen típusok megvetően fintorgatják az orrukat és így beszélnek: »Én nem tartozom azok közé, akik dicshimnuszt zengenek a ‚szerves' munkának, a gyakorlatiságnak, a lépésről lépésre haladásnak«" (Művei. 27. köt. 272. old.).

Ugyanezek – folytathatjuk Lenin gondolatát – 1921-ben már arról beszélnek, hogy a forradalom elfajult. Arról, hogy a párt békés időszakban nem lehet forradalmi, csak konformistákat nevelhet ki magából – s ennek elkerülése végett meg kell újítani. Újabb, harmadik forradalomra van tehát szükség. Így jut el ez az anarchizmus Kronstadthoz, ahol egyesül a jobboldali

alapján épül ki; a nem vér szerinti kapcsolatok új családja, mely megköveteli tagjaitól az etikus magatartás bizonyos minimumát, a kispolgári környezettel való szakítást, a tömeggel való szociális és osztálykapcsolatok céljából az időszakos fizikai munkát". S végkövetkeztetése: „az életforma megismerése megadja a szociális elem végleges megismerését" (Komszomolszkij büt. Gyűjtemény. Moszkva 1926. 268. old., oroszul).

mensevik erőkkel a „3-ik forradalom" a „szovjeteket, bolsevikok nélkül" zászlaja alatt. E történelmi tény ismételten – mint előtte is és azóta is sokszor – pregnánsan bizonyítja, hogyan olvad össze a kispolgári ellenforradalomban a jobb- és a baloldal. S ezt az objektív akcióegységet a burzsoázia sokkal jobban felismeri, mint esetleg a résztvevők maguk. „Csússzék ki a hatalom a bolsevikok kezéből – foglalja össze Lenin a nagyburzsoázia álláspontját –, egészen mindegy, hogy kissé jobbra vagy balra... a többit majd mi elintézzük" *(Lenin* Művei. 32. köt. 385. old.).

Lenin éppen úgy, mint a forradalom előtt, a szocializmus építése idején is elvetette a mensevikek és anarchisták politikai-erkölcsi koncepcióját. Kimutatta a proletariátus „nem érett", illetve „mindenre érett" kérdésfeltevés hibás voltát, utalt a két irányzat közös elméleti tartalmára, a spontaneitás kultuszára, közös szociális gyökerére, a kispolgáriságra, közös politikai konzekvenciájára, a kispolgári ellenforradalom potenciális veszélyére. Elméleti harcában leleplezte őket és válaszában kimutatta: a bolsevikok nem utópisták (mint a mensevikek tartják), nem is empiristák (mint a balfrontosok állították), a bolsevikok gyakorlati forradalmárok (lásd Művei 29. köt.).

Azt a kérdést, hogy érett-e a proletariátus, nem absztrakt módon, nem doktriner módjára kell eldönteni, hanem meg kell vizsgálni *milyen* a proletariátus ma, *miért* ilyen és *milyenné* válhat. „Mi a szocializmust – írja Lenin – abból az emberanyagból akarjuk felépíteni, amelyet a kapitalizmus nevelt, amelyet a kapitalizmus megrontott, elzüllesztett, de amelyet meg is edzett a harcra" *(Lenin* Művei. 29. köt. 56. old.). „Éppen abban különbözik a marxizmus a régi utópista szocializmustól, hogy az utóbbi az új társadalmat nem az emberanyagnak

azokból az átlagos képviselőiből akarta felépíteni, amilyeneket a véres, szennyes, kupeckedő, rabló kapitalizmus termel ki, hanem külön üvegházakban és melegágyakban kitenyésztett különlegesen erényes emberekből. Ezt a nevetséges gondolatot ma mindenki nevetségesnek tartja... de nem mindenki akarja vagy tudja végiggondolni a marxizmusnak ezzel ellenkező tanítását, végiggondolni azt, miként lehet (és kell) a kommunizmust építeni átlagos emberanyagból .. Nem tudjuk felépíteni a kommunizmust másként, mint a kapitalizmus által teremtett anyagból... Ebben rejlik a kommunista társadalom építésének nehézsége, de ugyanebben van biztosítéka is annak, hogy lehet és sikerül azt felépíteni" *(Lenin* Művei. 28. köt. 404–405. old.).

Kövessük nyomon, hogy az új viszonyok között milyen – a szocializmus egészére vonatkozó – új etikai-elméleti problémák merültek fel. Ezek a következők: 1. az új viszonyok között, a szocializmus építése idején a körülmények átalakítása, vagy az új embertípus kialakítása az elsődleges feladat; 2. az ideológiát még most is kívülről kell-e bevinni a tömegbe; 3. van-e erkölcs, szükség van-e rá és milyen mértékben; 4. milyen a proletár erkölcs új szakaszának, a szocialista erkölcsnek a jellege és struktúrája.

Ha a kapitalizmus által kitermelt emberanyag a forradalmat véghezvitte, melyik út vezet a kommunista társadalomhoz, a körülmények átalakítása vagy az új embertípus kialakulása. Az „ideális" társadalom hozza-e létre az „ideális" embert vagy fordítva, az „ideális" ember az „ideális" társadalmat. Lenin válasza nem lehetett más, mint ami a forradalom előtt is volt – rossz a kérdésfeltevés. A marxisták ebben a kérdésben abból indulnak ki, hogy „a forradalmi tevékenységben a magamegváltoztatás egybeesik a körülmények megvál-

toztatatásával" (*Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 197. old.). Lenin gyakran ismételte Marx gondolatát: „a forradalom tehát nemcsak azért szükséges, mert az uralkodó osztályt nem lehet más módon megdönteni, hanem azért is, mert a megdöntő osztály csak a forradalomban juthat el odáig, hogy lerázza a nyakáról a múlt egész szennyét és képessé váljék a társadalom új megalapozására" (ugyanott, 40. old.). S Lenin gyakorlatilag is tudta: „a proletariátus pusztán azzal, hogy végrehajtja a szocialista forradalmat, még nem válik szentté, és ez nem biztosítja a hibák és gyengeségek ellen" (Művei. 22. köt. Budapest 1951. 370. old.).

A körülmények átalakítása és az ember formálódása az egységes forradalmi tevékenység két oldala, eredménye. De ez a folyamat a gyakorlatban sohasem absztrakt módon megy végbe. E folyamatban a tömegek nem azonos intenzitással vesznek részt. Az élenjárók mindig megelőzik a szociális átlag tevékenységi szintjét. E nélkül nem is lenne sem szociális, sem erkölcsi fejlődés. A körülmények és az önátalakítás aktuálisan gyakorlati kezdeményezője, realizálója tehát a forradalmi élcsapat. Ez a tétel, az, amely elméletileg megoldja a gordiuszi csomót, feloldja a hibás kört.

„Holmi bűvös kör féle áll elő – írja Lenin –: hogy a munka termelékenységét növeljük, meg kell szabadulnunk az éhínségtől, hogy megszabaduljunk az éhínségtől, növelnünk kell a munkatermelékenységet. Tudjuk, hogy a gyakorlatban az ilyen ellentmondások a bűvös kör áttörésével oldódnak meg, azzal, hogy a tömegek hangulatában fordulat áll be egyes csoportok hősies kezdeményezése következtében" (*Lenin* Művei 29. köt. 344. old.). Ez a konkrét elemzés igen jó példája annak, hogyan oldotta meg Lenin az ideális társadalom vagy ideális ember bűvös körét a párt-eszme, a forradalmi

élcsapat „ideálissá váló gyakorlatával", amely magával ragadja a tömegeket az új élet építésében.

Arra a kérdésre, hogy szükséges-e a szocializmus körülményei között is „kívülről-felülről" bevinni az ideológiát a tömegek tudatába, vagy sem, a lenini válasz logikusan következik a fentiekből. E probléma konkrétan abban jutott kifejezésre, hogy szükség van-e a párt tudatos ideológiai nevelőmunkájára vagy pedig az osztály ösztönös forradalmi tevékenységére kell hagyatkozni (Bogdanov).

Lenin elkerülhetetlennek tartotta a párt eszmei vezető szerepét. A tömegek a múltból hozott maradványokat ösztönösen nem küzdhetik le, s ezzel nem lehet várni a kommunizmusig. „Harcolnunk kell a burzsoázia ellen katonai úton is és még inkább eszmei úton, a nevelés útján, hogy azok a szokások, erkölcsök és nézetek, amelyeket a munkásosztály sok sok évtized során a politikai szabadságért vívott harcban kialakított magának ... a dolgozók nevelésének eszközéül szolgáljanak" (*Lenin* Művei. 31. köt. 376–377. old.). Szükséges továbbá az eszmei nevelés, mert a forradalommal nem fejeződik be az osztályharc, különösen az ideológiai osztályharc. „Feladatunk az, hogy leküzdjük a tőkések minden ellenállását, nemcsak katonai és politikai, hanem eszmei ellenállását is, amely legmélyebben gyökerezik és a legerősebb. A felvilágosítás terén dolgozók feladata, hogy valóraváltsák a tömegeknek ezt az átformálását" (ugyanott, 382. old.).

Lenin azt vallotta, hogy a proletárdiktatúra egy nagy nevelőintézet: Objektív gyakorlatával és tudatos neveléssel egyaránt hat. A forradalmi elméletet tehát a megváltozott körülmények között is „kívülről-felülről" kell bevinni a tömegek tudatába. Csakhogy ez itt már nem a munkásosztályon kívül álló értelmiségi réteget

jelent, hanem a munkásosztály élcsapatát, amely a forradalmi tudatosság, az elmélet szintjéről neveli, szervezi a tömegeket.

A Komszomol III. kongresszusán a proletkultosok és a mensevikek álláspontjával ellentétben – mindkettőben közös volt a tudatosság lebecsülése – Lenin egyrészt hangsúlyozta a világnézeti nevelés szükségességét, másrészt azt, hogy ennek centrálisan közéleti politikai tartalmúnak kell lennie, mind az iskolai, mind a felvilágosító (iskolán kívüli) nevelésben. „Én csupán – írja Lenin – a dolog elvi vonatkozásainak fő mozzanatát szeretném kiemelni. Nekünk kereken meg kell mondanunk . . . hogy az oktatás szükségképpen kapcsolatban van a politikával. Felvilágosító munkánk egyetlen területén sem állhatunk a politikamentes felvilágosítás régi álláspontján, nem szakíthatjuk el a felvilágosító munkát a politikától" (Művei. 31. köt. 376. old.). De ezt jól kell csinálni, s a nevelőmunkát meg kell óvni a túlzásoktól és leegyszerűsítéstől. Világnézetre nem lehet szajkózással, frázisokkal, jelszavakkal nevelni. „A kommunista ifjúság nevelésének nem abból kell állnia, hogy mindenféle émelygős beszédekkel és moralizáló szabályokkal traktáljuk az ifjúságot. Nem ez a nevelés" (ugyanott, 298. old.). A nevelés célja a kommunista meggyőződés kialakítása, mely a tudat, az érzelem és a magatartás egysége, s ez csak az elmélet (ismeret) és gyakorlat (harc) kölcsönhatásában sajátítható el. Gyakorlati munka nélkül, az osztályharc mindennapjaiban való részvétel nélkül, tényleges társadalmi tevékenység nélkül nem alakulhat ki kommunista mentalitás. „Munka nélkül, harc nélkül fabatkát sem ér a kommunizmusnak, a kommunista brosúrákból és művekből bemagolt ismerete, mert ez azt jelentené, hogy továbbra is fennáll az elmélet és gyakorlat közötti régi szakadás" (ugyanott, 287. old.).

A Komszomol III. kongresszusán elmondott beszédében Lenin a nevelés célját abban jelölte meg, hogy kommunista világnézetű szakembert kell nevelni. De a kérdés belső összetevőivel ebben a beszédében nem foglalkozott. Gondolatait, melynek centrumában az állt, hogy a ma feladata tanulni, tanulni, tanulni, sokan félreértették s egyfajta technokrata szakemberképzés felé orientálódtak.[6] E veszély ellen Lenin szellemében – még ugyanazon a kongresszuson Lunacsarszkij lépett fel, s a következőket mondotta: „A kommunista nevelés elsősorban azt jelenti, hogy mi kommunistákat neveljünk. Igaz, ez – mint erről Lenin elvtárs eleget szólt – nem a jelszavak elsajátítását jelenti . . . Az emberek ne a kommunista jelszavakat, hanem a kommunista világnézetet sajátítsák el. Ez az első feladat. És a kérdés nem kommunista módon merülne fel, ha célunk az lenne, hogy először jó szakembert, mérnököt, mestert neveljünk. E kérdést nem rosszabbul teszi fel és oldja meg Amerika. Úgy gondolom, sok időbe telik, míg mi olyan képzettségű embereket fogunk nevelni, mint Amerika... de a mi feladatunk az, hogy az emberből elsősorban kommunistát faragjunk . . . s ezzel együtt jó szakembert és jó állampolgárt" *(Lunacsarszkij:* A népművelésről. Moszkva 1958. 145. old., oroszul).

A fentieket figyelembe véve természetes, hogy Lenin pozitív választ adott arra a kérdésre, fennmarad-e az erkölcs a szocializmus körülményei között. Ellentétben azokkal, akik az erkölcsöt az elidegenítés egyik tipikus megnyilvánulási formájának tartva úgy vélték, hogy a

[6] Ilyen technokrata programot fejtett ki pl. Szmirnov: „Ne feledjük el, hogy a mi tétünket, az egész forradalom tétjét éppen a gépre helyeztük. Új Amerikává kell válnunk. kapitalizmus nélkül, különben minek is volt a nagy hűhó" (lásd *Lunacsarszkij:* Válogatott esztétikai munkák.).

szocializmusban a kizsákmányolással együtt az erkölcs is megszűnik.[7] Lenin az erkölcsi szférát az emberi kultúra, az emberi közösség felszabadulása eszközének tartotta. A szubjektum aktivitásának és a felépítmény szerepének a szocializmuson belüli általános növekedésével párhuzamosan az erkölcs szférájának és jelentőségének erősödésével számolt. Úgy vélte, az erkölcs nemcsak a forradalom előtt, hanem utána is jelentős objektív társadalmi erőforrás.

Lenin az erkölcsöt – mint az első fejezetben láttuk – a tudatos társadalmi apellálástól is függetlenül létező, ható – ebben a viszonylatrendszerben tehát objektív – társadalmi tényezőnek tarotta. Ennek egyik legpregnánsabb megnyilvánulási formája a szokáserkölcs. A megszokás – a tömegméretekben realizálódó gyakorlati erkölcs. A szokás ereje – írta Lenin – hatalmas erő. „Valamely intézményt szerencsés esetben egyszerre szét lehet zúzni, a szokást soha, semmilyen szerencsés esetben sem lehet egyszerre kiirtani" *(Lenin* Művei. 29. köt. 371. old.). A szokás azonban önmagában – tartalmától függetlenül – értékmentes. Hiszen tartalma lehet konzervatív s lehet haladó is. Értéke tehát a benne foglalt minőségtől függ. A feladat ezért az, hogy az életkörülmények átalakítása és a tudatos nevelés hatására a negatív társadalmi erkölcsi szokások helyében új haladó szokások gyökerezzenek meg.

S mivel a társadalomban mindenkor objektíve létezik egy erkölcsi közvélemény és szokásrendszer, erre az új

[7] Ezt az álláspontot a proletkultusok mellett egy ideig olyan gondolkodók is képviselték, mint Buharin és Lunacsarszkij. Az utóbbi írta 1928-ban: „Nemrégen még azt mondtuk: mi bizony nem fogunk magatartási szabályokat írni. Ma pedig világos, hogy nem térhetünk ki e feladat elől" *(Lunacsarszkij:* Válogatott esztétikai munkák. 283. old.).

társadalom építése során a mozgalomnak támaszkodnia kell, ezt *fejlesztenie kell. E szociális* energia nélkül nem építhető fel az új társadalom. Az erkölcs a maga egészében minden társadalmi haladásnak, így a szocialista haladásnak is egyik igen jelentős erőforrása, hajtóereje, e nélkül az erkölcsi kitartás nélkül – mondja Lenin – a forradalom bukásra volna ítélve. „A szocialista forradalom győzelme csak akkor lesz biztosítva, ha a proletariátus... elegendő tudatosságot, eszmeiséget, önfeláldozást és állhatatosságot fog tanúsítani" *(Lenin* Művei. 27. köt. 235. old.).

De bármennyire is fontosnak tartotta Lenin az erkölcsi tényezőt, nem értett egyet azokkal, akik úgy vélték, a szocializmusban történelmi funkcióváltozás állt be s a társadalmat most már nem a gazdasági viszonyok, hanem az erkölcsi elvek mozgatják (pl. Kollontaj, Akszelrod). Elismerve az erkölcsi faktor fontos szerepét, Lenin nem becsülte túl, nem abszolutizálta, nem tartotta a társadalmi mozgás egyetlen, de még domináns tényezőjének sem. Példa erre az a gazdag elemzés, melyben a társadalmi élet irányításának, az emberi tevékenység befolyásolásának összetevőit, módozatait tárta fel. Az emberi tevékenység ösztönzői közül többek között az alábbi determinánsokra támaszkodott: 1. az erőszakra (gazdasági és adminisztratív), 2. az anyagi érdekeltségre, 3. a világnézeti tudatosságra, 4. és az erkölcsi ösztönzőkre (közvélemény, lelkesedés, szokás, öntudat stb.).

A szocialista forradalom győzelmével előállt új helyzet szükségképpen felvetette azt a fontos kérdést is, hogy az osztályerkölcs kontinuitásán belül van-e megszakítottság, fellép-e egy új szakasz, kialakul-e egy új erkölcsi struktúra, vagy a régi forradalmi tartalmak minden változás nélkül az új viszonyok között is haladó,

forradalmi módon funkcionálhatnak? Lenin válasza erre a kérdésre egyértelmű volt: azzal, hogy a proletariátus a társadalomban új pozícióba és szituációba kerül – elnyomó osztályból uralkodó osztállyá válik – megváltoznak az előtte álló magatartási követelmények is. A régi forradalmi erkölcsi tulajdonságok nélkül a forradalom nem győzhetett volna, de az új helyzet sok tekintetben más erkölcsi követelményeket támaszt.

Az új körülmények elsősorban a régi erkölcsi struktúra irányultságában követeltek változást. Az alapvetően tagadó, romboló negatív irányultságú proletár erkölcsi struktúrát pozitív, alkotó irányultságú, szocialista erkölcsi struktúrának kellett felváltania. „A polgári forradalmakban – írja Lenin – a dolgozó tömegek fő feladata negatív, illetve romboló munka volt... Ezzel szemben mindenfajta szocialista forradalomban... a proletariátus és a proletariátus vezette szegényparasztság fő feladata a pozitív, azaz az építő munka" (*Lenin* Művei. 27. köt. 232–235. old.). Az olyan erkölcsi tulajdonságok, mint a gyűlölet, a tagadás, a rombolás, melyek azelőtt forradalmiak voltak, az új szituációban már könnyen a fejlődés akadályaivá, sőt, ellenforradalmivá válhatnak. A régi mentalitás elvetésével párosul az új erkölcsi elvek kialakításának feladata, mégpedig olyanoké, amelyek azelőtt esetleg éppen a kigúnyolt és megvetett elvek listáján voltak. „Tartsd számon gondosan és lelkiismeretesen a pénzt, gazdálkodj takarékosan, ne henyélj, ne lopj, tarts szigorú fegyelmet a munkában – éppen ezek a jelszavak, amelyeket a forradalmár proletárok joggal kigúnyoltak akkor, amikor a burzsoázia mint kizsákmányoló osztály az efféle beszédekkel leplezte uralmát – éppen ezek a jelszavak válnak most, a burzsoázia megdöntése után, a mai helyzet aktuális és fő jelszavaivá" (ugyanott, 238. old.).

Az erkölcsi viszonyok egyrészt átstrukturálódnak, másrészt szélesebbé válik hatókörük. Az átstrukturálódás elsősorban abban áll, hogy míg a proletár erkölcs alapvető követelménye a burzsoáziával való szembenállás volt, s csak másodlagos volt a saját osztályhoz való viszony, a szolidaritás, addig az új helyzetben felcserélődik a rangsor: első helyre kerül az egyénnek a saját osztályhoz való viszonya, s a fejlődés folyamán a belső viszonyokban egyre inkább háttérbe szorul a burzsoáziával való szembenállás követelménye és gyakorlata. Az új erkölcsi struktúra egyben olyan új szférákra is kiterjed, mint pl. a proletariátusnak a hazájához, a saját államához és a termelés folyamatához való viszonya.

Mindez azt jelenti, hogy a munkásosztály változó történelmi funkciójának megfelelően az erkölcsi folytonosságon belül megszakítottsággal is számolni kell, az új történelmi körülményekből eredő új feladatok minőségileg új erkölcsi struktúra kialakulását követelik meg. S ez maga sem befejezett, hiszen ahogy a szocializmus átmeneti társadalmi korszak a kapitalizmus és kommunizmus között, úgy erkölcsi struktúrája is átmeneti jellegű. Az új erkölcs a proletár erkölcs helyébe lépő szocialista erkölcsi struktúra. A „szocialista" megjelölés két irányú elhatárolást jelent: egyrészt a kapitalista társadalom proletár erkölcsétől, másrészt a jövő társadalmának kommunista erkölcsétől való megkülönböztetést. Lenin többször hangoztatta a ma erkölcse, a szocialista erkölcs már nem azonos a proletár erkölccsel, de még nem kommunista erkölcs.[8]

[8] A munkaerkölccsel kapcsolatban pl. így ír: „egyébként helyesebb lesz, ha nem kommunista, hanem szocialista munkáról beszélünk, mert a kapitalizmusból kinövő új társadalmi rendszernek nem a magasabb, hanem alsóbb, kezdeti fejlődési fokáról van szó" *(Lenin* Művei. 30. köt. 525. old.).

2. ERKÖLCS A SZOCIALIZMUSBAN – SZOCIALIZMUS AZ ERKÖLCSBEN

Az erkölcs és szocializmus viszonyának konkrét vizsgálata első megközelítésben is legalább kétirányú problémát vet fel: egyrészt, hogy milyen erkölcsi struktúrák hatnak, milyen erkölcsök léteznek a szocializmusban; másrészt, hogy ezek közül melyik a haladóbb, a forradalmibb, melyik képes a leghatékonyabban részt venni a társadalom építése előtt álló feladatok megoldásában, azaz melyik erkölcsi struktúra foglalja magában a szocialista tartalmat. Tehát meg kell különböztetnünk az erkölcs a szocializmusban alapvetően erkölcsszociológiai kérdést a szocializmus az erkölcsben (szocialista erkölcs) alapvetően normatív problémájától. Lenin sohasem keverte össze e két vonatkozást: a legyenről, még az élenjáró erkölcsi realitásról sem állította, hogy általánosan van, de azzal sem elégedett meg, ami tömegméretekben adott volt. Ugyanakkor a fejlődés lehetőségeit mindig a realitás talaján mérlegelte.

Erkölcsi elemzéseiben gyakran találkozunk a feltételes imperativusszal, a „ha képes lesz" megközelítéssel: ha a proletariátus és az élcsapata elég szilárdságot, fegyelmet, kitartást tanúsít, ha képes lesz az új munkaviszonyra, ha képes lesz szervezni, irányítani önmagát stb.

A szocializmust úgy fogta fel, mint a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet, amely átmeneti rétegek s ezzel együtt különböző erkölcsi struktúrák egymás mellett élését hozza magával. Az egymás mellett élés sajátossága erkölcsi vonatkozásban az, hogy kezdetben az új, a szocialista jelleg még kisebbségben van. „Nem vagyunk utópisták – írja Lenin – tudjuk azt is, hogy a forradalom után, bizonyos ideig, az erkölcsök-

ben a régi nyomai még feltétlenül túlsúlyban lesznek az új hajtásai fölött. Amikor az új éppen csak megszületett, a régi, bizonyos ideig, mindig erősebb az újnál, ez mindig így szokott lenni a természetben és a társadalmi életben egyaránt" *(Lenin* Művei. 29. köt. 433. old.).

A forradalom győzelme után, a szocializmus építése idején egymás mellett élnek s egymást kölcsönösen áthatják a feudális és a polgári erkölcs elemei, a kispolgári erkölcs számtalan variációja, valamint a proletár erkölcs, s ezen belül is az átlag és élenjáró struktúra. Nálunk „vannak proletárok – írta Lenin –, akik annyira megedződtek, hogy képesek ezerszer annyi áldozatot hozni, mint bármelyik hadsereg; tíz meg tízmillióra rúg az elnyomott parasztok száma, akik felvilágosulatlanok, szét vannak szórva . . . Vannak továbbá burzsoá világszemlélettel keresztül-kasul áthatott tudományos és műszaki szakemberek" (ugyanott, 46. old.). A szocializmusban tehát nem egyféle erkölcsi struktúra létezik, de a társadalmat, ha nem is egyforma intenzitással, mindazok az emberek építik, akik különböző poggyásszal érkeztek a kapitalizmusból.

A forradalomban és az új társadalom építésében a kispolgárság is részt vesz, nélkülük nincs tömegharc, részvételük az építésben is elkerülhetetlen, de „éppen olyan elkerülhetetlenül bele fogják vinni a mozgalomba a maguk előítéleteit, a maguk reakciós ábrándjait, a maguk gyengéit és hibáit" *(Lenin* Művei. 22. köt. 373. old.). Objektíve a tőkét támadják és a szocializmust építik – fejtegeti e gondolatot tovább Lenin, ha az élenjáró proletariátus érteni fog ahhoz, hogy egyesítse és irányítsa őket, ha érteni fog olyan rendszabályok megvalósításához, amelyek „összességükben a burzsoázia megdöntését és a szocializmus győzelmét fogják eredményezni, a szocializmusét, amely korántsem egy-

csapásra fog »megtisztulni« a kispolgári salaktól" (ugyanott, 374. old.). Ahhoz, hogy ez megvalósuljon, élenjáró proletár vezetésre van szükség. De ahogy utópia lenne az, ha össztársadalmilag egységes erkölcsi struktúrát képzelnénk el, utópikus lenne az is, ha a proletariátus egészét egyforma érettségűnek tartanánk. „Annak a feltételezése – mondja Lenin –, hogy valamennyi »dolgozó« egyformán képes erre a munkára (a szocialista jellegű öntudatos munkáról van szó – *F. E.)*, nem volna más, mint az özönvíz előtti, Marx előtti szocialisták üres frázisa vagy illúziója" *(Lenin* Művei. 29. köt. 429. old.). Ha pedig nem vagyunk utópisták, ha reálisan vizsgáljuk a társadalmi viszonyokat, úgy őrizni, védeni kell s természetesen mindig továbbfejleszteni a legfejlettebb erkölcsi struktúrát, mert csak ennek segítségével lehet a társadalom többi rétegét mozgósítani, nevelni és formálni. A proletárdiktatúrában e feladatnak „leginkább abban kell állnia – írja Lenin –, hogy a városi és ipari munkások élenjáró, legöntudatosabb és legfegyelmezettebb része... nevelje, tanítsa és fegyelemre szoktassa a gyakran öntudatlan többi proletárt, valamennyi munkást és a parasztságot egyaránt... Mi azt akarjuk, hogy azok a munkások, akik magukra vállalták a terheket, akik hallatlan áldozatok árán vásárolták meg a Szovjethatalom nyugalmát és szilárdságát, úgy nézzenek magukra, mint élcsapatra, amely felvilágosítás és fegyelemre szoktatás útján mozgósítja az egész dolgozó népet" *(Lenin* Művei. 31. köt. 172. old.). Az élenjáró réteg erkölcsi struktúrája nemcsak benne van a szocializmus viszonyaiban, de ebben az erkölcsben már a szocializmus is benne van. Ezt nevezhetjük par excellence reprezentatív *szocialista erkölcsnek*. A szocialista erkölcs ezen fokán állók, – természetesen nem elszakadva a tömegek általános szintjé-

től, de annál egy fokkal mindig magasabb mércét maguk elé állítva és magukhoz felemelve az átlagtudatot – kezdetben elsőnek vállalják, hirdetik és valósítják meg a tömegméretekben még nem realizált új erkölcsi értékeket.

A forradalmár – Lenin felfogásában – különös ember, mert az átlagoshoz képest magasabb tartalmú erkölcsi értéket valósít meg, de se nem különb, se nem különlegesebb a többinél. Nem különb jogi értelemben, s nem különleges pszichikai értelemben. Az élcsapathoz való tartozás „csak" nagyobb fokú tudatosságot, több áldozatkészséget, a szocialista mozgalom céljaival való nagyobb elkötelezettséget jelent. A párt, mely az élenjárók szervezett intézménye, nem tűrheti meg soraiban azokat, akik „a kormányzó párt tagságával járó előnyöket akarják »élvezni«, akik nem akarják viselni a kommunizmus javára végzett önfeláldozó munka terheit... A pártba való felvétellel nem ígérünk és nem adunk semmilyen előnyt. Ellenkezőleg, a párt tagjaira ma a szokottnál nehezebb és veszélyesebb munka hárul" (*Lenin* Művei. 30. köt. 48., 49. old.).

A forradalmi hősiesség lenini elméletének lényege éppen az, hogy egyrészt nem magányos hősök elszigetelt szektájából verbuválódik, hanem a tömeges hősiesség szervezettségéből, azaz nem a vezérhősök, hanem a hétköznapi hősök tevékenységére épül, másrészt a hősiesség nem különleges viszonyok és különleges képességek terméke, hanem a közönséges viszonyok között élő egyszerű, mindennapi képességgel rendelkező egyének hétköznapi magatartása. „Ilyen emberek – írja Lenin – az »egyszerű nép« között, amelyről a burzsoá értelmiségiek fennhéjázóan és megvetően beszélnek, tömegével vannak" (Művei. 26. köt. 424. old.).

Lenin a forradalmi élcsapat elméletével tehát politikai és etikai vonatkozásban egyaránt feloldotta a vezér és

tömeg, a „kis" és „nagy" ember, a hős és egyszerű nép közötti hamis ellentétet.

Az új, szocialista erkölcs új embereszményt foglal magában: a *sokoldalúan fejlett, harmonikus, szabad ember* eszményét. Az új ember kialakulásának előfeltétele az új társadalmi viszonyok létrejötte, az osztály nélkülivé váló szocializmus-kommunizmus. A szocializmus célja, hogy „minden irányban fejlett és minden irányban iskolázott emberek" jöjjenek létre, „a cél felé kell haladnia, és el is fogja érni ezt a célt, de csak sok-sok év múlva. Ha valaki ma kísérletet tesz arra, hogy gyakorlatilag elébevágjon a teljesen kifejlődött, teljesen megszilárdult és kialakult, teljesen kibontakozott és megérett kommunizmus e jövendő eredményének, akkor az annyi, mintha egy négyéves gyereket akarna felső matematikára tanítani" (*Lenin* Művei. 31. köt. 36. old.). Bár e harmonikus ember az adott viszonyok között nem alakulhat ki tömegméretekben, az élenjárók gyakorlatában a szocialista erkölcs éppen a sokoldalúságra törekvést követeli meg.

Szocialistává akkor válik az ember, ha nemcsak objektíve vesz részt az osztályharc folyamatában, de szubjektíve is közéleti lénnyé, saját körülményeinek és sorsának irányítójává válik. A közéletiség nem egyszerűen valamiféle politikai „jólinformáltságot", hanem a politikai viszonyokban való tevékeny részvételt, szervezést, irányítást jelent. „Ha törik, ha szakad – írta Lenin – szét kell zúznunk azt a régi, ostoba, barbár, alávaló és szégyenletes előítéletet, hogy az államot kormányozni, a szocialista társadalom szervező építését vezetni csakis az úgynevezett »felső osztályok«, csakis a gazdagok vagy azok tudják, akik kijárták a gazdag osztályok iskoláját. Ez előítélet... egyik legfontosabb feladat, ha ugyan nem a legfontosabb... hogy a munkásoknak

ezt az önálló kezdeményezését az alkotó szervező munka terén minél nagyobb arányokban kifejlesszük" (Művei. 26. köt. 423. old.). „Mert amikor majd mindenki megtanulta a vezetést és valóban önállóan fogja vezetni a társadalmi termelést . . . akkor szélesre kitárul előttünk a kapu és a kommunista társadalom első fokáról áttérhetünk annak felső fokára" *(Lenin* Művei. 25. köt. Budapest 1952. 509. old.).

Szocialistává akkor válik az ember, ha munkatevékenységében nemcsak mint munkavállaló, de mint tulajdonos is részt vesz. Ha munkáját nemcsak kereseti forrásnak tekinti, de önkibontakozásának, az értelmes életnek a terrénumát látja benne. Ha a munka hivatásává, belső szükségletévé is válik s nem külső kényszer által motivált. A munkát Lenin nemcsak termelési-gazdasági szempontból, de az erkölcsi-emberi önkibontakozás nézőpontjából is vizsgálta. A munka az ember önmegvalósulásának, képességei kifejlődésének színtere, önbecsülésének forrása, saját egyénisége kibontakozásának feltétele. Mi nem a munka ellenére, a munka nevében hoztuk létre a forradalmat – mondotta. A munka az a társadalmi tevékenységi forma, ahol „a dolgozók . . . megmutathatják, hogy mit tudnak, ahol kifejleszthetik képességeiket, ahol megnyilvánulhatnak azok a tehetségek, amelyek a népben, a frissen buzogó forrásban megvannak, s amelyeket a kapitalizmus ezer meg ezer millió esetben eltiport, elnyomott és elfojtott" *(Lenin* Művei. 26. köt. 418. old.).

A munka elve a lenini etikai hagyaték egyik centrális pontja. Itt csak arra szeretnénk utalni, hogy Lenin idejében – s még ma is – némelyek a gazdaság és erkölcs között, az alap és felépítmény, a termelés és kultúra között valamiféle dualizmust vagy ellentétet láttak. A gazdaságban csupán a kényszer, az eltárgyiasodás,

az ember szereplői státusát látják, s úgy vélik, csak a kultúra birodalmában képes az ember önmagát adni, csak itt képes felszabadulni, értelmes, alkotó életet élni, csak itt válhat szerzővé-alkotóvá. Így próbálják elválasztani a szükségszerűség birodalmát a szabadság birodalmától.[9]

Lenin Marxnak azt az ontológiai tanítását, hogy a munka az ember legspecifikusabb emberi tulajdonsága, az erkölcsi életre is vonatkoztatta; s a munkában látta az emberi önkifejlődés, önmegvalósítás tényleges formáját. Csak ezzel a szemlélettel haladhatta meg a technokrácia és az erkölcsi idealizmus dualizmusát, s csak erre az alapra építhette reálisan a sokoldalúan, harmonikusan fejlett ember ideálját.

Lenin a szocialista-kommunista társadalomban olyan organizmust látott, amely mint igazi közösség, valóban megteremti a gazdag, sajátos individualitású egyéniségek kialakulását. A szocialista társadalom, mely szociális egyenlőséget valósít meg, ezzel először teremti meg a tömegméretekben is létrejövő gazdag individualitású originális egyénekké válás előfeltételét. „Az egyenlőségnek – írta Lenin – az osztályok megszüntetésén kívüleső fogalma a legostobább és legbadarabb előítélet. Burzsoá professzorok az egyenlőség fogalmával kapcsolatban megpróbálták ránk bizonyítani azt, hogy mi minden embert egyenlővé akarunk tenni. Ezzel az általuk kitalált dőreséggel próbálták a szocialistákat

[9] Például *Lukács György* Leninről szóló legutóbb megjelent könyvében így ír: „A gazdaság az ember olyan újratermelési folyamata, amelyben az individuum maga is csak objektum, belátása az objektíve optimális lehetőségek felismerésére korlátozódik, és ez mindig így is marad. Ebben a folyamatban nincs helye az olyan tevékenységeknek, amelyek az emberi nem öncéljai lehetnének" *(Lukács György:* Lenin. Magvető 1970. 218. old.).

megvádolni. De tudatlanságukban nem tudták, hogy a szocialisták – és éppen Marx és Engels – mondották azt, hogy az egyenlőség üres frázis, ha az egyenlőségen nem az osztályok megszüntetését értjük. Az osztályokat meg akarjuk szüntetni, ebben az értelemben az egyenlőség mellett vagyunk. De azt állítani, hogy mi minden embert egymással egyenlővé tennénk, ez a legüresebb frázis és az intellektuel ostoba kitalálása" *(Lenin* Művei. 29. köt. 363. old.).

A szocializmus olyan embereket hoz létre – foglalja össze Lunacsarszkij Lenin gondolatait –, akik „erősek, erényesek, és ügyesek, okosak, ami azt jelenti, hogy individuálisan fejlettek, de akiknél az individualitás nem válik individualizmussá. Olyan harmonikusan fejlett embereket, akikben az individualitás és társadalmiság harmonikusan egybeesik" *(Lunacsarszkij:* A népművelésről. 54., 59. old., oroszul). Ugyanezt a lenini gondolatot szépen fogalmazza meg – Lenin személyére is vonatkoztatva – Lukács György: „A marxizmus–leninizmus elindította forradalmi mozgalom megteremtette az odaadó, egész létét a forradalomnak szentelő forradalmár nem aszketikus típusát. Az első nagy alak, akiben ez a legmagasabb szinten megjelenik, Lenin; egész életén keresztül az új erkölcsi ideált valósította meg: az ember élhet aktív, tökéletes társadalmi létet és önmagát teljesen kielégítő egyéni életet, ha nem is működik benne semmilyen pusztán partikuláris mozzanat. Az egyéni lét teljes feloldódása a társadalmi tevékenységben nem kell hogy az aszketizmusnak még a szikráját is tartalmazza; az önkéntes kötelességvállalás, az annak való maradéktalan alárendeltség összefér az egyéni lét harmonikus, sőt sokszor derűs, bár természetesen sohasem konfliktusmentes mivoltával" *(Lukács György:* Lenin. 9. old.).

Marx nyomán Lenin valóban a szocializmusban látta azt a társadalmi formációt, mely új közösséget teremtve, új minőségi erkölcsi struktúrát hoz létre, az egoizmus és altruizmus végleteit meghaladó kollektivizmust. „Az új társadalom kialakulásával – mondta Lenin Clara Zetkinnek – új értékek alakulnak ki. Az új társadalom az egyén jogának és a közösség jogának új határokat szab" (lásd: *Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. 76. old.).

E társadalomban az erkölcsnek különböznie kell és különbözni is fog az önző kaparj kurta egoizmusától . . . „Nem szabad – írta Lenin –, hogy mindenki csak saját érdekeit nézze és saját feje után menjen, mivel ez a pusztulásba visz, harcolnunk kell az ellen a törekvés ellen, azok ellen a szokások ellen, amelyeket mindannyiunkban, a dolgozók millióiban . . . a piacra dolgozás rendszere hagyott vissza . . . amelynek elve: »ki-ki magáért, isten mindnyájunkért«, és ha ezzel az elvvel meg nem birkózunk, akkor nem építhetjük fel a szocializmust. Csak az egyesülés, csak a legszorosabb szövetség . . . csak ilyen szövetség esetén lehet valóban építeni a szocializmust" (Művei. 28. köt. 413–414. old.). A kollektivizmus azonban nem altruizmus, nem a személyiség megsemmisítése, nem aszketikus önfeláldozás. A kollektíváért csak gazdag képességű egyén tehet sokat, az az egyén, aki önmegvalósításával párhuzamosan képes szolgálni a közösség ügyét. „A kommunizmus nem aszkézist hoz, hanem életörömet, életerőt" – mondta Lenin Clara Zetkinnek (Visszaemlékezések Leninre. 80. old.). De, folytatta a gondolatát, „a proletariátus feltörekvő osztály. Nincs szüksége mámorra, hogy elkábítsa vagy serkentse – a túlhajtott nemi élet mámorára épp oly kevéssé, mint az alkohol mámorára. Osztályhelyzete, a kommunista eszmény – ez ösztönzi

harcra a proletariátust. Világosságra van szüksége, világosságra és még egyszer világosságra. Ezért ismétlem: nem szabad gyöngíteni, tékozolni, pusztítani az erőket. Az önuralom, az önfegyelem nem rabszolgaság" (*Lenin* Művei. 29. köt. 206. old.). Ez Lenin szerint az új szocialista erkölcs habitusa.

A szocialista erkölcs természetesen nem a tökéletesség erkölcse. Nem tökéletes abban az értelemben sem, hogy ez nem az erkölcsi fejlődés végállomása, és abban az értelemben sem, hogy még „a kommunisták sem makulátlanok" (ugyanott 206. old.).

A szocialista erkölcs az ugyancsak történelmileg változó, kommunista erkölccsé fejlődik.

3. A KIÉLEZETT ÉS KONSZOLIDÁLT KORSZAK ERKÖLCSI TARTALMA. FOLYTONOSSÁG–MEGSZAKÍTOTTSÁG

Az erkölcs – mint egy osztály szükségletének, érdekeinek, feladatainak tükrözője, tervezője az osztály történelmi helyzetének, funkcióinak változásával maga is módosul. A munkásosztály erkölcse is ennek megfelelően fejlődik. Fejlődése három nagy minőségi szakaszon; a proletár, a szocialista és a kommunista erkölcs alakzatain megy keresztül. De e három nagy szakaszon belül is a változó körülményeknek, a konkrét feladatoknak és követelményeknek megfelelően különböző fázisok alakulnak ki. Így pl. a proletár erkölcsnek a szabadversenyes kapitalizmusban kifejlődött sajátos elemei bizonyos mértékig módosulnak az imperializmus időszakában. Vagy pl. – mint Lenin kimutatta – más erkölcsi erényekre van szükség a forradalmi apályban és másokra a forradalmi fellendülés idején.

Hasonló módon a szocializmus építése időszakában is változik a szocialista erkölcsi struktúra. A szocialista építés körülményeinek, feladatainak változása új erkölcsi tartást, beállítottságot, egyes régi erények elhalását, új képességek kialakítását igényli. E fázisváltozás nem csupán az erkölcs természetes önfejlődéséből fakad. Ez is közrejátszik. Az alapvető ok azonban az objektív történelmi szituáció változásában rejlik. Egy külső ok, pl. a nemzetközi imperializmus intervenciója, rablóháborúja egészen új szituációt teremt a szocializmus békés építésének folyamatához képest. A békés időszakra jellemző erkölcsi struktúrát ilyenkor fel kell hogy váltsa a kiélezett háborús körülményeknek megfelelő erkölcsi beállítottság. Amíg az imperializmus létezik, nemzetközi ellenforradalom veszélye mindig fennáll. De a szocialista erkölcs – a külső erőktől ugyan teljesen sohasem függetlenül – a belső feladatok által inspirálva, új távlatok megjelenésével is alakul, egyik fázisból a másikba megy át.

Lenin a szocialista erkölcsi struktúrán belül két szakaszt különböztetett meg: a kiélezett és a konszolidált körülményeknek megfelelő fázist. A kettő egyazon minőség két – konkrét követelményeiben különböző – szakasza. Közöttük folytonosság és megszakítottság van. Lenin különös gonddal ügyelt mindkét mozzanatra: a kontinuitásra és a diszkontinuitásra egyaránt. Tudta, a réginek mechanikus tagadása nemcsak elméleti és politikai hiba, de erkölcsi érzékenységet is sért, a forradalmárok dezorganizálásához és demoralizálásához vezetne. De bizonyos régi erények prolongálása új körülmények között ugyancsak erkölcsi hiba lenne. Az az erény – írta –, amellyel elértük politikai és katonai sikereinket, az új viszonyok között a legveszedelmesebb fogyatékosságunkká válik (lásd Művei. 33. köt.

161. old.). Persze nem a régi mentalitást kell ócsárolni, nem az a feladat, hogy a régit rágalmazzuk, hanem az, hogy az újat megragadjuk. „A lelkesedés, a lendület, a hősiesség, ami örök emlékműve lesz annak, hogy mit tesz és mit tud tenni a forradalom, segített megoldani ezeket a feladatokat . . . De amikor a helyzet megváltozott és másfajta feladatokat kell megoldanunk, akkor itt nem lehet visszafelé tekingetni és a tegnapi módszerekkel próbálkozni" (ugyanott).

Mi a sajátossága a két periódus erkölcsi struktúrájának? Legrövidebben ezt a „*győzni vagy elpusztulni*" és a „*tanulni, tanulni, tanulni*" mottóval fejezhetnénk ki. Vizsgáljuk meg ezeket kissé részletesebben.

A kiélezett korszak, a viharos időszak erkölcsi sajátossága: minden kis és nagy tettnek egy határalternatívához, „a győzni vagy elpusztulni" elvhez való viszonyítása. Itt többnyire nyíltan és élesen körvonalazódnak a frontok, a jelenségek jobbára egyértelműek, mindenki tudja, hogy tette a barikád melyik oldalát szolgálja. A fizikai lét kockázata nagyon nagy. A felfokozott, rohanó kor sok áldozatot követelhet. Az életkörülményekre éppen a rohanás, a rohanó munka: a mindent ma megoldani szemlélet jellemző. Az energiák kirobbanását szinte nem lehet megállítani, s ez a lendületes haladás felszínre hozza az emberek legjobb képességeit: a társadalmi elkötelezettséget, a magas fokú fegyelmet, az áldozatkészséget, az energiák megfeszítését, a legnemesebb emberi tulajdonságokat, tömeges hősiességet. A kiélezett időszak mindenkit állásfoglalásra késztet. Ebben a harcban „minden egyes embernek vagy ide, a mi oldalunkra, vagy a másik oldalra kell állnia. Aki megpróbálja, hogy se az egyik, se a másik oldalra ne álljon, kudarcot és szégyent vall" (*Lenin* Művei. 31. köt. 377. old.). A kiélezett körülmé-

nyek sajátossága – idézi Gorkij Lenint –: „aki nincs velünk, az ellenünk van. A történelemtől független ember: merő fantázia. Ha feltételezzük is, hogy valamikor voltak ilyen emberek, most nincsenek, nem lehetnek" (Lenin–Gorkij levelek, visszaemlékezések. 255. old.).

A szocialista erkölcs e szakaszára a saját osztály iránti nagyfokú bizalom és ugyanakkor az osztályellenség felfokozott gyűlölete jellemző. Egészen addig, hogy a fehérterrorra válaszként „ösztönöznünk kell az ellenforradalmárok elleni erélyes tömegterrort" *(Lenin* Művei. 35. köt. 319. old.). Természetesen a forradalmi lendület negatív jelenségeket is felszínre dob. „Magától értetődik – írja Lenin –, hogy egy mélyreható átalakulás idején múlhatatlanul »megmutatkozik« a régi társadalom bomlásának valamennyi szükségszerűen nagyszámú eleme, melyek főleg a kispolgársággal vannak kapcsolatban" *(Lenin* Művei. 27. köt. 259. old.). De a forradalmi réteg egyes képviselőinél is elképzelhetők túlkapások. Lenin „Válasz egy szakember nyílt levelére" c. cikkében elítélte a szakemberek sértegetését, durva bánásmódot velük szemben, s intézkedéseket ígért „a harácsolók, a talpnyalók, a banditák és kalandorok" tevékenysége ellen.

De mindezek ellenére a kiélezett időszak nemes, magas fokú erkölcsiséget realizál. Igaz, sokan éppen a lendülete, rombolása miatt tartják e kort legjobb esetben is erkölcs nélkülinek. Úgy vélik, ez az időszak politikai csatározásokból áll, s ilyenkor az erkölcs (és a művészet) fennkölt szelleme hallgat. Holott e kor erkölcsi nagysága éppen abban fejeződik ki, hogy „százszámra, ezerszámra tud szülni ilyen hősöket... akiket az önfeláldozás, a harcban való hallatlan kitartás" *(Lenin* Művei. 31. köt. 411. old.) jellemez. E kor erkölcsi emel-

kedettségét éppen az demonstrálja, hogy az emberi tevékenységet ösztönző erők közül a céltudatos jövő perspektívájának akarása lép előtérbe, visszaszorítva egy ideig az anyagi és más presztízs tényezőket. Itt a szellemi ösztönző, a lelkesedés dominál.

Ugyanakkor a lelkesedés, amely napi áldozatban jelentkezik, mindig párosul egy rövid távra becsült kompenzációs várakozással, azzal, hogy „ez a harc lesz a végső", s akkor majd minden jó lesz, s megtérül az áldozat. Így ennek az időszaknak az erkölcsi attitűdjéhez bizonyos illuzórikus vonás is hozzátartozik. S éppen az okozza az új szakaszba való áttérés egyik belső feszültségét, azt, amikor az illúziók a realitással találkozva kielégületlenség érzését keltik.

Ez a korszak az erkölcsi értékek gazdag tárházát hozza létre, amelyből nemzedékek hosszú sora merít példát és új erőt. A forradalmak, mondja Lenin, nemcsak az emberiség szociális fejlődésének normális időszakai, de az erkölcsi fejlődés ünnepnapjai. „Marx a liberális burzsoázia teoretikusaival ellentétben ezeket az időszakokat nem »a normális« úttól való eltérésnek, nem a »társadalom betegsége« megnyilvánulásának, nem szélsőségek és hibák szomorú következményeinek tekintette, hanem a legéletbevágóbb, legfontosabb, leglényegesebb pillanatoknak az emberi társadalom történetében" *(Lenin* Összes Művei. 16. köt. 22. old.). Ezek az időszakok azonban az emberiség életében rövid pillanatok lehetnek. A hirtelen rohammunkával elvégzett nagy tettek után, az erkölcsi ünnepnapok után szükségképpen a mindennapok apró munkái, az erkölcsi élet hétköznapjai következnek.

A *konszolidált időszak* a kiélezett korszakot követő társadalmi fejlődés hosszú, „nyugodt" evolúciós fázisa. Itt a történelem objektíve az előző korszakhoz képest

új, más feladatok elvégzését tűzi ki. „Vannak történelmi pillanatok – írja Lenin –, amikor a forradalom sikere érdekében a legfontosabb az, hogy minél több törmeléket halmozzunk fel, azaz minél több régi intézményt romboljunk szét, vannak pillanatok, amikor már eleget romboltunk, és a talaj törmeléktől való megtisztításának »prózai« (a kispolgári forradalmár számára »unalmas«) munkája kerül sorra" *(Lenin* Művei. 27. köt. 270. old.). Egy új társadalom felépítésében ez az utóbbi hosszantartóbb, több energiát, nagyobb tudatosságot követelő, nehezebb feladat. De erre az útra rá kell térni. Fel kell ismerni az új körülményeket, tudatosítani és vállalni kell a belőlük fakadó új követelményeket. Míg a kiélezett korszakban elsősorban a politikai hatalom megragadása és megvédése volt a feladat, az új helyzetben a súlypont áttevődik a gazdasági életre. „Természetes és elkerülhetetlen dolog, hogy a proletárforradalmat követő első időben a fő és alapvető feladat foglalkoztat bennünket: leginkább a burzsoázia ellenállásának letörése, a győzelem a kizsákmányolókon, az összeesküvésük elnyomása . . . De párhuzamosan ezzel a feladattal, ugyanilyen elkerülhetetlenül – és minél tovább, annál inkább – napirendre kerül a pozitív kommunista építésnek, az új gazdasági viszonyok, az új társadalom megteremtésének még lényegesebb feladata" *(Lenin* Művei. 29. köt. 426. old.).

A gazdasági és szociális építés területén már nem elegendő az osztályösztön és ebből eredő erkölcsi tenniakarás, avagy a végsőkig menő áldozatvállalás. „Most éppen arról van szó, hogy minden oldalról hozzákezdjünk annak az épületnek gyakorlati felépítéséhez . . melynek talaját eléggé erélyesen elhódítottuk, és eléggé szilárdan birtokba vettük . . . Most éppen a gyakorlatiasság és szakszerűség jelszava a fő és soronlevő jel-

szó" *(Lenin* Művei. 27. köt. 208–209. old.). Ezt pedig meg kell tanulni. „Politikai és katonai feladatokat meg lehetett oldani a lelkesedés lendületével a munkások és parasztok tudatosságának adott fokán" *(Lenin* Művei. 33. köt. 161. old.). De most új ismeretekre, újabb képességekre van szükség. Az új társadalom felépítéséhez az odaadáson kívül hozzáértés, gyakorlati jártasság, kitartás, munkafegyelem stb. szükségesek. „Lelkesedéssel, lendülettel, hősiességgel nem lehet a forradalom ügyét befejezni, nem lehet azt teljes győzelemre vinni. Ezzel lehetséges volt visszaverni az ellenséget... A feladat második részénél a lelkesedés egymagában az, hogy a munkások és parasztok készek meghalni – kevés, mert ez a második a legnehezebb, az építő, az alkotó feladat" *(Lenin* Művei. 31. köt. 412. old.). Az új körülmények között a lelkesedés nem elegendő, de ez nem jelenti azt, hogy szükségtelen, hogy mint erkölcsi erény elavult. Szükséges ezt hangsúlyoznunk, mivel Lenin szavait némelyek úgy értelmezik, mintha szerinte az új körülmények között a lelkesedés szükségtelenné vált volna. Sőt a félreértés még mélyül, amikor a lelkesedést azonosítják az erkölcsi tényezővel magával, s már mint erkölcsi ösztönzést, erkölcsi faktort tartják a konszolidált körülmények között felesleges tényezőnek. Mi sem állt távolabb Lenin elképzelésétől.

Lenin először is a lelkesedést nem azonosította az erkölcsi faktor egészével. Az előbbi a lenini felfogásban a következőket jelentette: nekilendülést, rohammunkát, felfokozott szárnyalást, osztályösztön alapján való elkötelezettséget, lendületet – egyszóval közéleti szenvedélyt. Az erkölcs kétségtelenül elválaszthatatlan az emócióktól, a szenvedélyektől, de ez is kétségtelen, hogy nem merül ki benne. A lelkesedésről mint felfokozott közéleti szenvedélyről Lenin tudta, hogy

éppen úgy, mint pl. a magánéletben a lángoló szerelem, megerősítés nélkül hosszú ideig nem loboghat, és hogy egy bizonyos idő után – ahogyan a szerelem a szeretetbe – a szárnyaló lelkesedés higgadt elkötelezettségbe, mérlegelő cselekvőkészségbe megy át. „A lelkesedés – írta –, mely most áthat minket, eltarthat még egy évig, még öt évig. De gondolnunk kell arra, hogy abban a harcban, amelyet folytatnunk kell, csupa kicsinyesség vesz minket körül." (Ugyanott 413. old.) A lobbanékonyság helyébe lépő higgadt mérlegelés, a tudás csak úgy megy át cselekvésbe, ha emocionális szenvedéllyel is párosul. A higgadtság nem zárhatja ki a forradalmi cselekvőkészséget.[11] A lelkesedés tehát mint emocionális motiváltság az erkölcsi élet egyik elengedhetetlen komponense. De nemcsak, hogy nem azonos az erkölcs egészével, de még nem is konkrét erkölcsi tartalmú – az erkölcsi életnek csupán emocionális dimenziója. S mint ilyen különböző tevékenységi formákban más és más tartalommal telítődik.

A lelkesedés, amely kiélezett időszakban hőstettek forrása volt, most megnyilvánulhat a közélet más területén: az állami ügyek irányításában, a munkatevékenységben stb.

Az új körülmények között az új erkölcsi fázisra való

[11] Bár a Magyar Tanácsköztársaság 133 napja egyértelműen a forradalom kiélezett időszaka volt, a Tanácsköztársaság gondolkodói is megkülönböztették elvileg a kiélezett és a konszolidált időszak fázisait és a konszolidált időszak sajátosságát a fentiekhez hasonlóan körvonalazták. Példaképpen álljon itt Hevesi Gyulának a KIMSZ I. kongresszusán elhangzott beszédéből egy gondolat: „Az első rohamokat, a lendületes haladást rendszerint a nem sokat habozó ifjúság vívja ki: ez az ő feladata és érdeme. Az első úttörés után jöhet a tapasztalatok ideje, de a meghiggadásnak nem szabad a forradalmi cselekvés készségét lebecsülni és korlátok közé szorítani."

átállás – elemzi Lenin – egyszerre könnyű és nehéz. „Könnyebb a többinél, mert éppen a mindennapi helyzet körülményei teszik megoldhatóvá. . . . Nem könnyű ha »könnyűnek« a már bemagolt dolgok ismételgetését vesszük, de megvalósítható" (Összes művei. 19. köt. 80. old.). Kétségtelenül nagy erőfeszítést igényel olyan tevékenységi formák elvetése, amelyek hosszú időn át az illető emberek pozitív fejlődésének forrásai voltak, amelyek egész mentalitásukban, érzelmi életükben kitörölhetetlen nyomokat hagytak, és az új követelményeknek való megfelelés. „A gyakorlatiasság és a szakszerűség jelszava – írja Lenin – nem örvendett különösebb népszerűségnek a forradalmárok körében... Teljesen érthető, hogy amíg a forradalmárok feladata a régi kapitalista társadalom lerombolása volt, elutasítóan és gúnnyal kellett fogadniok ezt a jelszót." „Próbálják meg összehasonlítani a »forradalmár« szokásos, közkeletű fogalmával azokat a jelszavakat, amelyek a mostani időszak sajátosságaiból erednek: lavírozni, visszavonulni, várni, lassan építeni . . . szigorúan figyelmezni . . . Csoda-e, ha ennek hallatára egyes »forradalmárokat« nemes felháborodás fog el és mennydörögni kezdenek ellenünk, hogy megfeledkeztünk az Októberi Forradalom hagyományairól" (Művei. 27. köt. 208., 271. old.). Igen, ez nehéz dolog, de az igazi forradalmár az, aki a helyzet megváltozásával maga is képes a változásra.[12] Viszont „azok a harcosok, akik az

[12] „Ha egy japán tudósnak – írja Lenin – azért, hogy az embereknek a vérbaj legyőzésében segítsen, elég türelme volt ahhoz, hogy kipróbáljon 605 vegyi készítményt, amíg előállította a 606-ot . . . akkor azoknak, akik nehezebb feladatot akarnak megoldani, akik a kapitalizmust akarják legyőzni, elég kitartással kell rendelkezniük száz meg száz új harci módszer, eljárás, eszköz kipróbálásához, hogy ilyenformán kidolgozzák azokat, melyek a legalkalmasabbak *(Lenin* Művei. 27. köt. 296. old.).

unalmas nehéz munkától... hosszas fáradozást, pontosságot és állhatatosságot követelő sokesztendős gazdasági munkától visszariadtak, s igyekeztek lerázni magukról, arra hivatkozva, hogy tegnap milyen nagy tetteket vittek véghez, arra a mesére emlékeztetnek, amelyben a ludak azzal dicsekedtek, hogy »megmentették Rómát«, s erre a paraszt bottal felelt: Hagyjátok békén az ősöket, azt mondjátok meg, csináltatok-e ti ilyet?" *(Lenin* Művei. 33. köt. 161. old.).

Természetesen a nehézség nemcsak magában az átállás mivoltában rejlik. Objektíve a konszolidált körülmények bonyolultabbak, nehezebbek. Itt, ellentétben a kiélezett körülményekkel, nem egyértelműek az események, nem láthatók nyíltan a tendenciák. Ilyen körülmények között nehezebb az állásfoglalás – ezért nehezebb és veszélyesebb a harc. „Ma nem támadnak ránk fegyverrel – írja 1922-ben Lenin –, s mégis, a kapitalista társadalommal folytatott harc százszorta elkeseredettebb és veszélyesebb lett, mert nem mindig látjuk tisztán, hol az ellenség és ki a barátunk" (ugyanott, 283. old.).

Ebben a folyamatban nincs ugyan közvetlen egzisztenciális kockázat, de mivel a kis tetteknek nincs olyan fajsúlya, mint az előző szakaszban, így az ember könnyen megszokja, hogy rutinszerűen végezze, s ne keresse helyét az egészben. Ezért fennáll a veszélye annak, hogy közömbössé válik. A közömbösség pedig az élet értelmének elvesztésével, tehát az erkölcsi személyiség halálával jár. Ez erkölcsi kockázat. S ezt a tendenciát támogatja a megerősödő kispolgári mentalitás az erkölcsök – Jaroszlavszkij terminológiájával – elbazárosodása, mely bizonytalanságot, labilitást, válságot szül még a forradalmárok soraiban is. Ez a konszolidált korszakváltás igazi nehézsége. S ez lehet – mint Lenin

a kronstadti lázadást elemezve kimutatja – a kispolgári ellenforradalom táptalaja. „E veszély kétségtelenül nagyobb összefogást... fegyelmet... harmonikusabb együttműködést követel" (Művei. 32. köt. 189. old.). Ilyen körülmények között – tehát nemcsak a kiélezett szituációban – igen jelentős az erkölcsi tényező. Nemcsak gazdaságilag, erkölcsileg is ki kell tartanunk – írja Lenin. „Erkölcsileg kitartani azt jelenti, hogy nem hagyjuk magunkat demoralizálni, szétzülleszteni, hogy a helyzetet továbbra is józanul ítéljük meg, hogy nem csüggedünk és nem veszítjük el lelkierőnket" (Művei. 33. köt. 102. old.). Ennek érdekében amennyire szükséges az új feladatokra való áttérés, éppen annyira fontos a régi, pozitív forradalmi hagyományok megőrzése. El kell vetni azt, ami túlhaladott, de egyben értékelni kell a maga idején betöltött tényleges szerepet, s őrizni, támaszkodni kell azokra a közös értékekre, amelyek a proletárerkölcs minden szakaszán megnyilvánulnak, amelyeket folytatni kell, amelyek az új feladatok és harcok biztos támaszai, amelyek léte és őrzése a forradalmi folytonosság záloga. „Kitartás, állhatatosság, készség, eltökéltség és a képesség: százszor kipróbálni, százszor kijavítani, és ha törik, szakad, de célhoz jutni – ezeket a tulajdonságokat a proletariátus az Októberi Forradalom előtt 10, 15, 20 éven át, s a forradalmat követő két év folyamán hihetetlen nélkülözések, éhség, pusztulás és csapások árán kovácsolta ki. A proletariátus e tulajdonságai – záloga annak, hogy a proletariátus győzni fog" *(Lenin* Művei. 30. köt. 526. old.).

4. A FORRADALMI ÉS REFORM-MÓDSZEREK VISZONYA

A tárgyalt két időszak közötti kontinuitás és megszakítottság egységével függ össze a forradalmiság és a reform viszonyának kérdése, melyet Lenin utolsó írásaiban, 1922-ben vetett fel.

Az 1920-as évvel elkezdődött szocialista építés az előző időszakhoz képest kétségtelenül új, addig ismeretlen módszereket követelt meg. Az új szituációt elméletileg is elemezni kellett, s köztük a forradalmi és reform-módszerek kérdésében is határozott, elvi álláspontot kellett kialakítani. „E pillanatban – írja Lenin – forradalmunk számára új az, hogy a gazdasági építés sarkalatos kérdéseiben »reformista«, nagyon-nagyon fokozatos, óvatos, vargabetűs *módszerhez* kell folyamodnunk. Ez az »újdonság« számos elméleti és gyakorlati kérdést vet fel, számos elméleti és gyakorlati félreértést és kételyt idéz elő" (Művei. 33. köt. 94. old.).

Mi volt a probléma, és milyen félreértések merültek fel? A probléma egyik oldala kétségtelen – mint már láttuk – az volt, hogy a kiélezett korszak módszereiről át kellett térni egy új tevékenységi formára, s az átállást sokan visszakozásnak, a forradalom feladásának, a szociáldemokrácia opportunista politikájához hasonló elfajulásnak fogták fel. Holott a NEP valójában visszakozás és előrelépés is volt. Visszakozás a hadikommunizmushoz képest, s főképpen az illúziókhoz képest, de előrelépés volt a konkrét forradalmi feladat, az új társadalom felépítése irányában. A félreértések fő elméleti forrása a forradalmiság fogalmának leegyszerűsítése, és ezzel együtt a reform fogalmának téves felfogása volt, amivel párosult egy sor hamis alternatíva ösztönös elfogadása. Pl. némelyek úgy képzelték – mint még ma is

sokan –, hogy az anarchizmus–pragmatizmus, romboló–alkotó, radikális–toleráns, fegyveres–békés stb. pólusok hamis szembeállításában a forradalmiság valamelyiknek az első oldalával azonosítható.

Mi volt Lenin felfogása? Általános elvi megközelítését már az előző fejezetben láttuk, itt csak a forradalom fogalmának értelmezésére kívánunk utalni, s arra, hogy a szocializmus építésének viszonyaira ezt miképpen alkalmazta.

Lenin a forradalmiság fogalmát két – tágabb és szűkebb – értelemben használta. Szélesebb értelemben a forradalmiság egy osztálynak, az élenjáró osztálynak politikai és erkölcsi elve és gyakorlata, mely a mindenkori objektív társadalmi tendenciából eredő feladatot a legradikálisabb módon képes megoldani, azaz amely társadalmi haladást mindenkor, különböző módszerekkel, optimálisan képes elősegíteni. A forradalmiság szűkebb értelemben egyfajta harci módszer, egy meghatározott tevékenységi forma. Ez utóbbi értelemben Lenin a forradalom fogalmán a felkelést, a polgárháborút, a rohammunka módszereit, válfajait értette. De ezekben az esetekben igen gyakran verbálisan is leszögezte, itt a forradalom fogalma szűk értelemben használatos.[13]

E kettős értelmezés figyelmen kívül hagyásával a lenini forradalmiság elmélete nem érthető meg. A forradalmiság mint politikai és erkölcsi elv, mint tartalom oszthatatlan, nincs poláris párja. Így pl. stratégiai szinten nem beszélhetünk forradalmi politika és reformpolitika egységéről, úgyszintén összeegyeztethetetlen a forradalmi és a reformista mentalitás (erkölcs) egymással.

[13] Lásd pl. A mensevizmus válsága című cikkét: „Azt gondolja Ön Larin elvtárs, a felkelésnek és a szűk értelemben vett forradalomnak már egyáltalában nincs talaja? *(Lenin* Összes művei. 14. köt. 153–154. old.)

A tartalom vonatkozásában – tehát széles értelemben – a haladás egyetlen (optimálisan) járható útja a forradalmiság. Ezért a munkásosztály politikájának és erkölcsének lelke, lényege a forradalmiság. De ez a tartalom különböző formákban, harci módszerek útján realizálódik. Itt már áttérünk a módszerek kérdésére, a forradalom szűkebb értelemben felfogott fogalmára.

Lenin többféle harci módszert ismert el, így forradalmi (rohamos lendületet) és reform jellegűt (lassú, lépésről lépésre haladást). Ezen a szinten a forradalmi jelző már valamilyen specifikus módszerként, forradalmi eszközként szerepel, amelynek már lehet poláris párja. Ilyen párja a reform-módszer. De mindkettő – a forradalmi módszer és a reform-módszer is – csak akkor haladó, ha forradalmi tartalmú, ha a forradalmiság eszköze. A feladat éppen az, hogy „összeegyeztessük a forradalmiság két válfaját" (Lásd *Lenin* Művei. 33. köt. 263. old.). Ennek elméleti alapját maga Lenin fektette le: „Először a marxizmus abban különbözik a szocializmus valamennyi primitív formájától – írta –, hogy a mozgalmat nem köti egyetlen meghatározott harci formához. Elismeri a harc legkülönbözőbb formáit... semmi áron nem vet el egyetlen harci formát sem... Másodszor, a marxizmus feltétlenül megköveteli, hogy történelmi szemszögből vizsgáljuk a harci formák kérdését. Aki ezt a kérdést a konkrét történelmi helyzettől elszakítva veti fel, az nincsen tisztában a dialektikus materializmus ábécéjével... Aki egy bizonyos harci eszköz alkalmazhatóságának kérdésére igennel vagy nemmel próbál válaszolni, anélkül, hogy részletesen megvizsgálná az adott mozgalom konkrét helyzetét, az teljesen letér a marxizmus talajáról" (Összes Művei. 14. köt. 1–2. old.) S továbbá – mondhatnánk harmadszor – ennek az összekapcsolásnak a tengelye: a napi érdek és

a távlati célok összeegyeztetése. Aki „úgy tünteti fel a dolgot, hogy az alapvető célok afféle »angyali eszmék«, amelyek nem függnek össze a napi feladatért folyó »bűnös« harccal . . . az érzelgős frázissá, émelyítő édességgé változtatja a szocializmust." Viszont „bármely harcban, bármely napi kérdésért folyjon is az, meg kell lennie az alapvető célokkal való bonthatatlan kapcsolatnak" *(Lenin* Művei. 19. köt. 25. old.).

Ennek a fényében érthető, hogy a lenini felfogásban a forradalmiság *elv* (a marxizmus lelke, a mozgalom egyetlen járható útja az egyén önkibontakozásának koordináta tengelye), s *nem egy konkrét módszer*. A forradalmi politika a forradalmi erkölcs, azaz a forradalmiság magába foglalja a mozgalom két típusú harcát: egyrészt a gyors rohammunkát, szárnyaló lendületet, ha kell, erőszakos politikai forradalmat, másrészt a békés, hosszú, lassú aprómunkát, a reformtevékenységet. „Mi – mondja Lenin –, semmiféleképpen nem vagyunk ellene a reformokért folytatott harcnak . . . Mi olyan reformprogram hívei vagyunk, amelynek ugyancsak az opportunisták ellen is kell irányulnia" *(Lenin* Művei. 23. köt. 80. old.). Viszont a napi érdek kielégítése sem öncél. Lenin a forradalmi harcban a forradalom érdekében a reformtevékenységen kívül más eszközt is elismer, egészen az erőszakos polgárháborúig. „A polgárháború bármiféle morális elítélése - írja – a marxizmus szempontjából teljesen megengedhetetlen . . . Amikor olyan szociáldemokratákat látok, akik büszkén és öntelten kijelentik: nem vagyunk anarchisták, nem vagyunk tolvajok és rablók, mi felette állunk mindennek, mi elítéljük a partizánháborút, azt kérdem magamtól: vajon tudják-e ezek az emberek, mit beszélnek?" *(Lenin* összes művei. 14. köt. 7–8. old.)

A fenti tételek a forradalmiság lényegének általános

elvei. Ezek a szocializmus viszonyaira is jellemzőek, de az új viszonyok között a forradalmiság konkrét megnyilvánulásában sajátos változások állnak be. Ez az, ami miatt Lenin utolsó éveiben elméletileg ismét visszatért ehhez a problémához. S elemzése szerint a változás a forradalmiság tartalmi és formai vonatkozásában egyaránt bekövetkezik. Tartalmilag irányultságában, formailag pedig a módszerek rangsorolásában történik módosulás.

A forradalmiság tartalmában a szocialista forradalom előtt és után, irányultságbeli különbség van. A kapitalista társadalomban a forradalmiság alapvető irányultsága: ellenzéki-tagadó, a fő célja a fennálló rend megdöntése. A forradalom után: kormányozó-alkotó, a fő tartalma, a szocialista rend, az új társadalom felépítése. A tartalmi irányultságbeli különbségből származik a formai különbség: a módszerek rangsorolása. A kapitalizmus körülményei között a reformista módszerek a forradalmi módszerek melléktermékei voltak, a szocializmusban már más, új rangsorolás áll be. A kapitalizmus körülményei között – írja Lenin – „a helyes viszony alapja az volt: a reformok a proletariátus forradalmi osztályharcának melléktermékei ... A proletariátusnak legalább egy országban kivívott győzelme után valami új mozzanat jelentkezik a reformnak a forradalomhoz való viszonyában. Elvileg a viszony ugyanaz marad, de a formában változás áll be" *(Lenin* Művei. 33. köt. 101. old.). S ennek lényege az, hogy itt a reform-módszer válik dominánssá, uralkodóvá. *A forradalmiság tartalmának fő módszere a reform.*

Természetesen a forradalmiság nem mint forradalmi politika alakul át reformpolitikává, s nem a forradalmi erkölcs transzformálódik reformista mentalitássá. Itt a módszerről van szó: arról, hogy a szocializmus építésé-

nek a fő eszköze a reformmódszer. De a forradalmiság tartalma szerint itt is oszthatatlan, és az igazi forradalmiság csak „jelző" nélküli lehet. Lenin elvetett mindenféle „jelzős" specifikus forradalmiságot: „az erkölcsi forradalmiságot", az „érzelmi forradalmiságot", „humanista forradalmiságot", a „permanens forradalmat" stb. – mindezt álforradalmiságnak, frázisos forradalmiságnak, hazudozásnak, „viszketegségnek" tartotta. Az ilyen frázis forradalmiságról írja: „Kínos betegség a rüh. Mikor azonban az embereket a forradalmi frázis rühe ragadja el, ennek a betegségnek már a puszta látása is elviselhetetlen szenvedést okoz. Egyszerű, világos, érthető... igazságokat hamisítanak meg azok, akik elkapták a rüh említett válfaját. Ez a meghamisítás gyakran a legjobb, legnemesebb, legmagasztosabb buzgóságból fakad, »egyszerűen« azért, mert ismert elméleti igazságokat nem emésztettek meg, vagy mert azokat gyermeki együgyűséggel, iskolás szolgaisággal nem a megfelelő helyen ismétlik... de ettől a rüh még ugyanaz az undorító rüh marad" *(Lenin* Művei. 27. köt. 19. old.). A forradalmiságot nem szabad frázissá degradálni, nem lehet jelzővel kiegészíteni. Hisz ez esetben már valamilyen módszerré, eszközzé, sajátos megnyilvánulási formává válik. A jelző nélküli forradalmiság igazi tartalma állandó; a társadalmi haladás objektív menetéből eredő forradalmi feladatok megoldása. Ez a forradalmi erkölcs koordinátá tengelye is. S ha a feladatok változnak – úgy a forradalmiság változó módszereket, eszközöket igényel, melyek közül egyiket sem lehet egyoldalúan elméleti ranggá emelni, a forradalmiság egyetlen módszerévé tenni. Ha valaki a forradalmi eszközökben látná – nem megfelelő feltételek között „a" forradalmiságot, nem forradalmi harcossá, hanem frázis forradalmárrá válna, ha viszont csak a reform-

eszközben látná „a" forradalmiságot, úgy az opportunizmus mocsarába süllyedne.

Ismételten Lenin felfogásában a forradalmiság mint tartalom, két fő típusú eszközt foglal magába: a forradalmi lendületet és a lassú reform-építést. S a szocializmus felépítésének hosszú időre vonatkozó fő módszerét a reform jellegű haladásban látta. De természetesen csak akkor, ha a reformtevékenység a forradalmi feladatok elvégzésének, tehát a tartalom elsődlegességének van alárendelve. A reformmódszer akkor forradalmi, ha céltudatos, tervszerű, ha a napi feladatok megoldását az osztály távlati céljainak tükrében közelíti meg, ha figyelembe veszi a szocializmus építésének távlatát és a nemzetközi proletariátus forradalmi harcának érdekeit. Tehát ha a reform eszközből nem válik céllá, módszerből nem válik tartalommá. Ebben az esetben a reform a forradalmi politika, a forradalmi erkölcs releváns módszere, a társadalom nehéz, egyre feljebb jutó fejlődésének és ezzel párhuzamosan az erkölcsi haladásnak is forradalmi tartalmú eszköze.

*

Ilyen gazdagon, differenciáltan, s ugyanakkor egy egységes forradalmi gerincre építve közelítette meg Lenin a szocialista erkölcs problémáit, de elmondható, hogy általában az etika összes kérdéseit. Ezt a lenini felfogást Dunham haladó amerikai gondolkodó találóan nevezte az etikára alkalmazott alpinista szemléletnek *(Dunham:* Az óriás bilincsébe verve. Moszkva 1958. 201. old., oroszul), olyannak, mely a társadalmi és az erkölcsi haladás jellegét az alpinista tevékenységhez hasonlóan látja: megy magabiztosan erői megfeszítésével előre, emelkedik egyre feljebb, közben kitérőket tesz, vissza-

koznia kell, hol gyorsíthatja, hol lassítani kényszerül mozgását, s így jut egyik csúcsról a másikra, egyre feljebb és feljebb.

S álljon itt befejezésül az az eredeti lenini hasonlat, mely valószínűleg Dunham-et az etikára alkalmazott alpinista szemléletmód találó meghatározására ihlette: „Képzeljünk el egy embert, aki egy igen magas, meredek és még ismeretlen hegyet igyekszik megmászni. Tegyük fel, hogy hallatlan nehézségek és veszedelmek leküzdése árán sikerült sokkal magasabbra jutnia, mint azoknak, akik előtte próbálkoztak, de a csúcsot mégsem érte el. Olyan helyzetbe került, hogy a megkezdett irányban és a megkezdett úton már nemcsak nehéz és veszedelmes, hanem egyenesen lehetetlen előrehaladni. Kénytelen volt visszafordulni, lejjebb ereszkedni, más utat keresni, amely hosszabb ugyan, de mégis azzal kecsegtet, hogy rajta felérhet a csúcsra . . .

Alighanem természetes, ha feltételezzük, hogy annak, aki ilyen helyzetbe került – jóllehet hallatlanul magasra jutott – lesznek csüggedt percei is. És valószínű, hogy a csüggedés e percei sűrűbben, gyakrabban következnének be és nyomasztóbbak volnának, ha hallaná egyes lent, a hegy lábánál álló emberek hangját . . . Alulról pedig kárörvendő hangok hallatszanak. Egyesek nyíltan kifejezik kárörömüket, hejehujáznak, kiabálnak: mindjárt lezuhan, úgy kell neki, ne legyen ilyen őrült! . . .

Szerencsére képzeletbeli turistánk . . . nem hallhatja meg a hegymászási eszme ezen »igazi barátainak« hangját, mert különben alighanem hányinger fogná el. A hányinger pedig, mint mondják, nem segíti elő a fej frissességét és a lábak biztonságát, kivált ilyen nagy magasságban" *(Lenin* Művei. 33. köt. 194–196. old.).

Tartalom

Bevezetés [5]

I. Az erkölcs forrása és funkciója [11]

1. Az osztályerkölcs – spontán és reprezentatív tudat [11]
2. A moralitás helye és szerepe az egyén életében [14]

II. Az erkölcs és politika viszonya [24]

1. A „politikamentes morál" és a „moralizáló politika" [24]
2. Erkölcs a politikában – politika az erkölcsben [35]
3. Szentesíti-e a cél az eszközt – avagy a cél és eszköz adekvátsága [56]

III. Opportunizmus – anarchizmus – forradalmi erkölcs [65]

1. Megalkuvás – lázongás. Nárciszok és alkimisták [65]
2. A forradalmi erkölcs tartópillérei [76]

IV. A szocialista erkölcs elméleti kérdései [89]

1. Új szituáció – új erkölcsi problémák [89]
2. Erkölcs a szocializmusban – szocializmus az erkölcsben [109]
3. A kiélezett és konszolidált korszak erkölcsi tartalma Folytonosság – megszakítottság [118]
4. A forradalmi és reform-módszerek viszonya [129]

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Tomori Lajos
A borító Kemény Zoltán munkája
Műszaki vezető Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő Székffy Gyula
A szedést 1970. VI. 9-én kezdték meg
Megjelent 1970. XI. 30-án, 6500 példányban
Terjedelme 7 (A/5) ív
PL - 176 - K - 7072

70.2773 Athenaeum Nyomda, Budapest – Íves magasnyomás
Felelős vezető Soproni Béla igazgató

8,— Ft